

MARIN ZANINović

ANTIČKI GRČI NA HRVATSKOJ OBALI

Prof. dr. sc. Marin Zaninović
HR – 10000 Zagreb
Filozofski fakultet, Odsjek za arheologiju, Ivana Lučića 3

UDK 94(38:262.4-11)
Pregledni rad
Prihvaćeno: 26. XI. 2003.

Veze grčkoga prostora s jadranskim obalama veoma su stare – njihovi počeci sežu već od neolitika. To potvrđuju arheološki nalazi, a isto vrijedi i za brončano i željezno doba. Najnoviji nalazi mikenske keramike na gradini Monkodonji kod Rovinja u Istri i u Škripu na Braču potvrđuju tadašnje veze s moćnim mikenskim trgovačkim imperijem. Rođani su bili prvi koji su u postmikensko doba nastavili koristiti mikenske plovidbene pravce, a nakon njih su i Fokejci i Korinćani također plovili duž naše obale. Trajna i organizirana grčka prisutnost na hrvatskoj obali počinje s kolonizacijom Dionizija Starijega, tiranina sirakuškoga. On u težnji da ovlada jadranskim morem osniva *Issu* na otoku Visu i *Pharos* (Stari Grad) na otoku Hvaru. To dovodi do sukoba s domaćim stanovništvom; smjena tenzija i simbioze trajno će obilježiti povijest tih naseobina. Vrela spominju naseobinu *Anchiale* na Hvaru, nepoznate lokacije i kronologije. Herakleju s lukom, koju spominje Pseudo Skilak, treba tražiti u gradu Hvaru na otoku Hvaru, s obzirom na nalaze novca s njenim imenom koji se kuju ili preklapaju u posljednjoj trećini 4. st. pr. Kr. Demetrije Hvaranin velika je figura grčko-ilirske antike; on je diplomacijom i pomorskom snagom ostvario prevlast na većem dijelu istočne jadranske obale. Njegov sukob s Rimljanima doveo ih je na našu obalu i time počinje urastanje jadranskog helenstva u opću prevlast rimske države na Sredozemlju.

Gljučne riječi: Grci, Jadran, Korinćani, Issa, Pharos, Iliri, Demetrije Hvaranin, Rimljani
(*Key words:* Greeks, Adriatic, Corinthians, Issa, Pharos, Illyrians, Demetrius of Pharos, Romans)

Mit i povijest

Sredozemno je more poput velikoga jezera smješteno između kontinenata Europe, Afrike i Azije. Jadransko more njegov je najveći zaljev, koji se uvlači duboko u europsko kopno. Svojim obalama, hrvatskom na istoku i italском na zapadu, privlačilo je moreplovce od najstarijih vremena. Istočna je obala, međutim, povoljnija za plovidbu zbog stotina svojih otoka i otočića, sa zaštićenim zaljevima i kanalima. Nasuprot tome, zapadna, italсka obala oskudijeva dobrim lukama, a otokâ uopće nema. Stoga je već veliki rimski povjesničar Livije označio italсku obalu kao onu bez luka: ... *importuosa litora Italiae* (X.2,4). Zaštićenost, međutim, istočne obale ipak treba uvjetno shvatiti, jer Jadransko more,

kao uostalom i sva druga mora, znade naglo pokazati svoju opasnu ćud i moreplovce iznenaditi na najgrublji način. To nam je slikovito zabilježio upravo grčki zemljopisac Pseudo Skimno, koji je živio na prijelazu iz 3. u 2. st. pr. Kr., u svome spjevu *Periegesis*, u kojem je koristio podatke i starijih pisaca, te ovako opisuje naše more (u prijevodu M. Križmana):

Zatim ima more što ga zovu Jadranskim.

*Teopomp piše kako mu je položaj takav
da skupa s Crnim morem tvori prevlaku*

(...) (stihovi 369-371)

(...) a zrak je nad njim drukčiji od crnomorskoga,

iako su Crnome moru blizu;

nije, naime, snjegovit ni suviše hladan,

a osobito vlažan sveudilj ostaje.

No, žestok je i prevrtljivo se mijenja, ponajviše ljeti,

njime šibaju munje, udaraju gromovi i bjesne vihori.

(stihovi 380-387)

Ova je slika, bez obzira na onovremeno pogrešno povezivanje s Crnim morem, u opisu olujna vremena točna, jer su upravo ljetne jadranske oluje veoma nagle i nepredvidive, žestoke i prevrtljive, i mnoge su lađe i moreplovci doživjeli tragične brodolome u vrijeme kada to nisu očekivali. Mnoge lađe i u našim danima doživljavaju takve oluje s teškim posljedicama, a pogotovu je to bio slučaj s davnim drvenim veslarkama i jedrenjacima slabijih plovidbenih svojstava i brodskih konstrukcija. Više stotina potonulih antičkih brodova, što su ih našli i registrirali hrvatski arheolozi koji se time bave posljednja tri desetljeća, to bez dvojbe u potpunosti potvrđuje. Treba pripomenuti da prostranstvo jadranskog podmorja stalno pruža nove podmorske nalaze koji obogaćuju naše spoznaje o teretima, lađama i trgovačkim putovima u starini. Velike količine antičkih amfora, raznog posuđa i sidara obogatile su naše muzeje. Neke od najstarijih posuda i drugih predmeta datiraju već od 5. st. pr. Kr.; to su, primjerice, korintske amfore nađene na ulazu u luku otoka Visa, jedne od ključnih točaka davnih i suvremenih plovidaba našom obalom. Trgovački tereti utvrđeni su i iz kasne antike, do 6. st. Promet roba, vina, drva, soli te drugih različitih prehrambenih artikala poput maslinova ulja, slane ribe i mesa, trajno se odvijao prastarim pomorskim rutama u svim epohama, usprkos svim opasnostima i od vremena i od gusara.

Kada govorimo o najstarijim vezama grčkih krajeva s istočnom obalom Jadrana, onda prvo moramo spomenuti mlađe kameno doba ili neolitik. Najnovija otkrića upućuju da su već paleolitički ljudi plovili Jadranom, ali istraživanja to još moraju bolje utvrditi. Poznati lokaliteti jadranskoga neolitika, naročito oni na otoku Hvaru, rezultat su višegodišnjih istraživanja G. Novaka, koji ih je započeo još davne godine 1912. Riječ je osobito o

Grabčevoj i Markovoj špilji na tome otoku; jedna se nalazi na zapadnom kraju, druga u središnjem dijelu otoka Hvara, prema jugu. Važne su još neke špilje: Gudnja pokraj Stona na Pelješcu, Rača na Lastovu i Rasohatica na Korčuli. Među kopnenim nalazištima nedaleko morske obale su ono u selu Danilu sjeveroistočno od Šibenika te u Smilčiću sjeveroistočno od Zadra. Ondje nađena keramika i predmeti od različite vrste kamena potvrđuju veze naših krajeva s udaljenim predjelima Sredozemlja, pa tako i s Grčkom, od 6. tisućljeća do 4. tisućljeća pr. Kr. Lijepe keramičke posude, glatke i dobro pečene, oslikane su višebojnom geometrijskom ornamentikom u obliku spirala i meandara, povezujući naše krajeve i nalazišta sa srodnim neolitičkim kulturama s poznatih grčkih lokaliteta Seslo i Dimini, u blizini grada Volosa u Tesaliji. I jedinstvene obredne posude s četiri debele nožice, nađene u Danilu, koje su služile u ritualne svrhe, istovjetne su s posudama iz Elateje u središnjoj Grčkoj. Treba ipak reći da su dodiri bili učestaliji s Apeninskim poluotokom i Sicilijom, što je i prirodno, jer su plovne veze s nasuprotnom obalom bile bliže i lakše. No, veze s Grčkom podjednako su važne, što su arheološki dokumentirano potvrdila i dosadašnja istraživanja koja su još uvijek tek u počecima. Te su veze morale biti intenzivnije nego što nam to pokazuju pojedini arheološki nalazi poput keramike – to će, uvjereni smo, buduća arheološka istraživanja još bolje potvrditi. Spomenimo samo da se najstariji crtež lađe u Europi nalazi na ulomku keramičke posude nađene u Grabčevoj špilji na otoku Hvaru. Taj se otok, naime, nalazi u središnjem dijelu primorja te mu je taj središnji položaj na prastarom pomorskom putu duž istočne jadranske obale priskrbio ključnu ulogu u davnim plovidbama. Otok ima živu vodu i sigurne luke, pa se gotovo svaka lađa ovdje zaustavljala, što obilato potvrđuju keramički i drugi nalazi.

Postojeći plovidbeni pravci i promet nastavljaju se i u sljedećim razdobljima, to jest u brončano i u željezno doba. Iz brončanog doba potječu vrijedni nalazi iz istraženog velikog kneževskog grobnog humka u Maloj Grudi kod Tivta u Bokokotorskom zaljevu. Riječ je o zlatnom bodežu, istovjetnom s kretske bodežima tipa Kumasa, nazvanih prema tamošnjem nalazištu; u grobu su bile i zlatne karičice za kosu koje se povezuju sa sličnim nalazima s područja sirijske Antiohije, te keramički nalazi. Tako su potvrđene veze naše obale s egejskim i sirofeničkim prostorom, u vremenu od oko 2000. do 1500. pr. Kr. Nakon toga slijedi faza razvijene mikenske civilizacije, što potvrđuju najnoviji nalazi mikenske keramike (na svjetlo dana izišli 1997.) iz mjesta Škripa na Braču, iz područja ušća Neretve, iz jedne špilje kraj Stoca, te najnoviji s gradine Monkodonja kod Rovinja (iz 2002.).

Suvremeni arheolozi i povjesničari tumače pojedine grčke mitove i legendarnu tradiciju kao neku vrst sjećanja na te davne plovidbe. Ondje su djelomice očuvane davne spoznaje i predaje o dalekim krajevima i postojanje veza s njima. Jedan od takvih mitova zacijelo je onaj o Kadmu, sinu kanaanskoga kralja Agenora, koji je tragajući za sestrom Europtom (koju je Zeus bio ugrabio na žalost, prerušen u bijeloga bika) stigao u Tebu. Ondje se

oženio Harmonijom, kćerju Aresa i Afrodite. Nakon raznih zgoda, Ares ih je pretvorio u zmije te su pobjegli u zemlju ilirskih Enhelejaca (Jeguljara) koji su živjeli upravo na našem južnom primorju i u području Boke kotorske. Kadmova kći Agava postala je ženom enhelejskog vladara. Drugi su Iliri napali Enhelejce te je Agava ubila svoga muža i kraljevstvo predala Kadmu. Enhelejci su izabrali Kadma i Harmoniju za svoje vladare, a Zeus ih je kasnije poslao na otočje blaženih; neki pak pripovijedaju da ih je Harmonijin otac pretvorio u lavove. Nakon smrti bili su sahranjeni u Iliriji, u kojoj je Kadmo bio utemeljio grad *Bouthoe* (Budvu). Kadma je naslijedio sin Ilirije koji mu se bio rodio nakon bijega iz Tebe i po kome su Iliri dobili ime. Grobovi Kadma i Harmonije, u obliku njihovih stijena, mogu se vidjeti na obalama Rizonskoga zaljeva, to jest današnje Boke kotorske. U jezgri tih lijepih i složenih priča naziru se, dakle, zrnca povijesnih istina, otkrivenih zahvaljujući arheološkim nalazima koji ove krajeve povezuju s egejskim i sirofeničkim svijetom.

Pomorski promet doista je povezivao sve te krajeve, od Palestine i Egipta, preko Male Azije, Krete i Mikene do Italije i naše obale, sve do njenog vrha u području Veneta i ušća Pada. To potvrđuje i jedan od najvažnijih pomorskih nalaza našega vremena – američki i turski podmorski istraživači našli su 1982. i u sljedećih nekoliko godina izvukli jedinstveni, nekim čudom očuvani, brodski teret sa 17 m duge brončanodobne lađe, potonule između 1600. i 1300. pr. Kr. kod rta Ulu Burun istočno od grada Kaša u jugozapadnoj Turskoj. Među bogatim i raznovrsnim predmetima od kojih se sastojao brodski teret spomenimo egipatske pečatnjake, kanaanske posude, dragocjeni nalaz mikenskog zlatnog pehara, mikenski brončani mač, 200 skupocjenih ciparskih brončanih šipki u obliku goveđe kože, težine 20 kg, što je tada predstavljalo pravo bogatstvo, te brojne druge arheološke i povijesno važne i dragocjene predmete i posuđe. Za nas je osobito važan nalaz komada jantara podrijetlom, kako je to utvrdila kemijska analiza, s Baltika. Jantar ili čili-bar mineral je iz fosilne smole s tercijarnog crnogoričnog drveta, a nalazi se poglavito u oligocenskim slojevima na obalama bivše Prusije, Litve i Letonije, te Poljske. Iz starijih je slojeva, zahvaljujući geološkim procesima, završio u mlađim diluvijalnim naslagama. U prostoru Baltika koristili su ga već u mlađe kameno doba za izradu nakita i amuleta; odatle je putovao prema južnoj Europi, posebno se proširivši u brončano i željezno doba, kada do Sredozemlja stiže dolinama rijeka. Bio je iznimno popularan, jer su mu pridavali magična i ljekovita svojstva, a fascinirao je i svojim električnim negativnim nabojem koji se pojavljivao trljanjem. Lađa iz Ulu Buruna je, kako vidimo, negdje na italskoj ili ilirskoj obali nabavila i jantar.

Pretpovijesni jantarski putovi išli su dolinama rijeka i preko alpskih prijevoja. Jedan od važnijih pravaca stizao je do ušća Pada, preko panonske ravnice, Ljubljanskih vrata i prijevoja Brennera. Naša je obala predstavljala jednu od glavnih ruta kojom je ova dragocjena tvar stizala na Sredozemlje i dalje na Istok. U našim brončanodobnim i željeznodobnim nekropolama, osobito u području Liburna te u zemlji Japoda u današnjoj

Lici i zapadnoj Bosni oko rijeke Une, nađeni su brojni predmeti ukrašeni jantarom, posebice fibule. Riječ je o sljedećim lokalitetima: Nin, Prozor kod Otočca, Smiljan, Kompolje, Kula, Jezerine i Sanski Most, te još nekim drugima. Ušće rijeke Pada bilo je jedna od završnih točaka tih davnih pretpovijesnih putova. Grci su prepričavali lijepi mit o Faetontu, sinu Helija, boga Sunca, koji je upornošću od svojeg oca izmolio da mu na jedan dan dozvoli upravljati Sunčevim kolima na kojima ono svakodnevno putuje od istoka prema zapadu. Faetont, međutim, nije uspio ovladati kolima i ona su se previše približila zemlji i zaprijetila je opasnost da će zemlja biti spržena. Vidjevši to, gospodar neba Zeus munjom je usmrtio Faetonta koji je pao u rijeku Eridan, današnji Pad. Za lijepim, tragično umrlim mladićem tuguju njegove sestre, Sunčeve kćeri Helijade, pretvorivši se u topole. Iz njihovih je suza nastao jantar koji domoroci prikupljaju i prevoze ga u Grčku, kako su to pribilježili Aristotel, Plinije Stariji i drugi pisci. Tom su pričom Grci nastojali objasniti prisutnost jantara u području ušća Pada. I ne samo to – ovdje su i otoci koji se nazivaju *Elektrides*, prema grčkoj riječi za jantar (*elektron*), odakle i današnji pojmovi elektrika i elektricitet. Prema nekim starim piscima, ti su se otoci nalazili uz ušće Pada, a po drugima to su bili naši otoci Cres, Lošinj i Krk. Otočka skupina Rab i Pag naziva se pak *Mentorides* – ovamo je drugi grčki mit doveo Medeju i njena ljubavnika Jasona, jer ih je progonio Medejin brat Apsirt. Oni su, prema priči koju je prenio pjesnik Apolonije s Roda u svome spjevu o Argonautima, bili doplovili do tih otoka i ondje je Medeja namamila Apsirta u zasjedu, a Jason ga je ubio. Po njemu su ti otoci, Cres (*Crexa*) i Lošinj (*Apsorus*), zatim dobili ime Apsirtidi, a na prevlaci između njih niknuo je drevni grad Apsorus kao jedna od najvažnijih postaja na jadranskom pomorskom i jantarskom putu.

Još jedno važno novije arheološko otkriće potvrdilo je postojanje "jantarskog puta" kao stvarne povijesne i gospodarske činjenice iz tih davnih stoljeća povezanosti sjeverne Italije i jadranske obale s egejsko-mikenskim područjem. Kod grada Roviga, jugozapadno od Venecije, na lokalitetu Frattesine di Fratta Polesine, u jednome grobu s nekropole koja datira iz kasnog brončanog i s početka željeznog doba, G. Fogolari i njeni suradnici u rujnu 1972. našli su, između ostaloga, i vrijednu ostavu obrađenih ukrasnih predmeta od jantara. Utvrđeno je da su oni praktički istovjetni s nalazima iz poznatog "tirinskog blaga" koje je 1930. bio našao i objavio njemački arheolog G. Karo, datirajući ih između 1230. i 1025. pr. Kr. Kemijski sastav toga jantara, kao i onoga s lađe iz Ulu Buruna i Frattesine, potvrdio je njegovo baltičko podrijetlo. Tako je, zahvaljujući ovom arheološkom otkriću, baltički jantar po prvi puta arheološki potvrđen kao predmet trgovine i razmjene u mikensko vrijeme, ali i u vremenu koje mu je prethodilo. Veoma plauzibilna pretpostavka postala je stvarnom arheološkom i povijesnom činjenicom. Tako su još jednom, kao i više puta dosad, arheološka istraživanja i nalazi (kao njihov rezultat) potvrdili kako se u lijepim mitovima i pričama, koje je grčki narodni um izatkao tumačeći daleke i nepoznate krajeve i pojave, u pravilu nalazi i zrnce povijesne istine. Jantarski otoci na

našoj obali, nalazi jantara u japodskim i liburnskim grobovima, novonađena mikenska keramika i drugi nalazi također potvrđuju da je drevni jantarski put prolazio našom obalom, smjerajući prema Grčkoj i istočnom Sredozemlju.

I druge grčke priče dovode svoje junake u jadranske predjele. Tu je i veoma stara legenda o Argonautima koje je aleksandrijski pjesnik i bibliotekar Apolonije s Roda (295.-215. pr. Kr.) u svojoj inačici priče, opisavši brojne njihove zgone u Kolhidi, na povratku doveo u Jadransko more. Kao i neki drugi stari pisci, pobrkao je imena Histera (Dunava) i Histrije (Istre), pa su tako Argonauti preko neke prevlake došli u Histriju i ovdje, prema tradiciji, utemeljili grad Polu (Pulu). Strahujući nakon Apsirtove pogibije od povratka u Kolhidu, nastanili su sjevernojadranske otoke i neka druga mjesta na ilirskoj obali, a zatim su krenuli niz Jadran i zaustavili se kod Hilejaca. K njima je drugi drevni grčki mit bio doveo Hila, Heraklova sina, po kojem je u antici bio prozvan Hilički poluotok, dio blago isturenoga kopna između Šibenika na zapadnoj i Trogira na istočnoj strani. Hilo je, naime, bio odredio Hilejcima da se nastane na istočnoj jadranskoj obali i oni su zauzeli taj poluotok koji je, prema starim piscima, nekako jednak Peloponezu. Ondje se, po Pseudo Skilakovom *Periplu* i Pseudo Skimnovoj *Perijegezi*, nalazi petnaest gradova. No, Hilejci su se s vremenom pobarbarili, što pokazuju i svojim običajima koji su jednaki kao i običaji njihovih susjeda Ilira. Oba pisca navode da tako kažu Timej i Eratosten. Ovdje je, po Pseudo Skilaku, i grčki grad Herakleja, s lukom. Argonauti su plovili dalje uz obalu, prošavši mimo *Isse* (Visa) i *Diskelada* (Brača), te ubave *Pitieje* (Hvara) i stigavši zatim do *Korkire Melaine* (Crna Korčula, tamna zbog svojih šuma, za razliku od *Kerkire*, Krfa) te nakon nje prošavši pokraj *Melite* (Mljeta), vesele zbog blagoga vjetra. Apolonije je svoje pomalo zbrkano poznavanje tih krajeva prikupio iz podataka koje je nudila aleksandrijska knjižnica, kao i iz starijih tekstova. U njegovo su vrijeme već čitavo jedno stoljeće postojale grčke naseobine u *Issi* i *Pharosu*, što se iz njegova spjeva ne vidi, ali je on svejednako važan i zanimljiv za našu ranu antiku zbog imenâ i drugih podataka koje nudi, a koji su osnovica za druga arheološka, topografska i povijesna razmatranja kojima su naši auktori posvetili mnogobrojne rasprave.

Jadranska plovidba davnih Mikenjana odražava se i u više legendi koje opisuju povratak grčkih heroja iz trojanskog rata. To su tzv. *nostoi* – povratci, od kojih su neke opisali pojedini stariji pjesnici; za nas su među njima posebno zanimljivi povratci *Diomeda* i *Antenora*. *Diomed*, argivski kralj, vrativši se u svoj grad morao je odatle pobjeći iz straha da ga ne ubiju njegova žena *Egijacija* i njen ljubavnik. Njemu se, naime, osvećivala *Afrodita*, jer ju je u jednoj borbi pod Trojom bio ranio. *Diomed* je pobjegao na zapad, gdje je osnovao novo kraljevstvo i ondje umro prešavši, blaženo preobražen, među bogove. Priča ga najprije dovodi do obale *Apulije* u južnoj Italiji, gdje je osnovao grad *Argirip* za koji inače ne znamo, te još neke druge gradove. Mitološka predaja dovodi *Diomeda* i na ušće rijeke *Timava* gdje je stajalo njegovo svetište, te u *Venetiju* i *Umbriju*, gdje su ga stanovnici

poštivali i žrtvovali mu konje njemu posvećene. U tim je krajevima, prema legendi, utemeljio poznate antičke gradove Spinu i Adriju, u čijim su lukama Veneti, Umbri i Etruščani razmjenjivali svoja dobra s grčkim trgovcima. Ispred Monte Gargana nalaze se Diomedovi otoci (Tremiti), među kojima neki hoće vidjeti i našu Palagružu. Na našoj obali postoji Diomedov rt (*promunturium Diomedis*) kojim završava Hilički poluotok, čiji obilazak iznosi 100.000 koraka, kako je to zabilježio Plinije Stariji. To je rt Ploča između Trogira i Rogoznice, gdje je obala otvorena prema moru i bez zaštite otoka, za razliku od drugih dijelova našeg primorja. To je i danas opasno mjesto za lađe koje ovdje nanese bijesno jugo ili tramontana. Prirodno je, dakle, da je i u svijesti starih pomoraca to bilo opasno mjesto, čije je ime očuvalo sjećanja na davne mikenske i vjerojatno još i ranije plovidbe.

Naši su arheolozi od 1997. istraživali prostor oko srednjovjekovne crkvice sv. Ivana koja se nalazi na ovome rtu i ustanovili da je sagrađena na mnogo starijoj antičkoj građevini. Uz to, našli su veliku količinu ulomaka grčke i druge antičke keramike, kao i novčića i drugih predmeta. Time je arheološki potvrđena plovidbena važnost ovoga mjesta i stvarnih opasnosti koje su ovdje mogle zadesiti pomorce. Oni su se ovdje, u obližnjim uvalama, zaustavljali i ponekad vjerojatno i više dana čekali da vjetrovi utihnu, žrtvujući pritom Posejdonu, Eolu, Neptunu i drugim božanstvima zaštitnicima pomoraca; stara crkvice sv. Ivana upućuje na to da su i u kršćansko vrijeme prizivali zaštitu od olujna mora i vjetrova. Kod nas je o Diomedu godine 1866. pisao zaslužni hrvatski arheolog i povjesničar don Šime Ljubić, na tragu suvremenih shvaćanja o mitu kao odrazu povijesnih zbivanja. U tradiciji o Diomedu on je vidio postojanje dvije povijesne osobe, točnije dva vladara, od kojih je jedan stariji bio Ilir, a drugi mlađi Grk. Prije više od jednog stoljeća Ljubić je uočio slojevitost i važnost tih mitoloških predaja u kojima se ogleda povezanost naše obale s mikensko-egejskim svijetom. Time je anticipirao niz suvremenih rasprava o ovome pitanju, kako hrvatskih tako i talijanskih, francuskih i drugih auktora.

Isto vrijedi i za priču o Trojancu Antenoru koji se, prema različitim inačicama pripovijesti, očuvanima kod povjesničara Efora i tragika Sofokla, nakon propasti Troje zaputio u potragu za novom domovinom. Sa svojim je sinovima, na čelu plemena Eneta iz Paflagonije (u sjevernom dijelu Male Azije), pošao na zapad. Na tome putu prošao je i jadranskom, ilirskom obalom ili, kako je to zabilježio Tit Livije u *Rimskoj povijesti, per Illyricam oram* i stigao *in intimum maris Hadriatici sinum*, "u najdublji predjel zaljeva Jadranskog mora" (1.1,2), te ondje utemeljio grad *Patavium*, Padovu (usp. i kod Vergilija, *Eneida*, 1.242-246). Na putovanju duž Jadrana zaustavio se na Korkiri Melaini – Crnoj Korčuli, otoku koji su grčki moreplovci tako zvali zbog tamnozeleno boje budući da je bio obrastao gustom makijom i borovima, kako bi ga razlikovali od Korkire – Krfa.

Postavlja se pitanje uz koje narode ili skupine treba vezati širenje kultova tih mitskih junaka koji, u samo prividno različitom obliku, pripadaju istom povijesnom ozračju kao i kulturnoj panorami. Povjesničari su skloni vidjeti Rođane iz zemlje *Ahhijawa* kao širite-

lje Diomedova kulta. *Ahhijawa* (ili *Akawaša*) su bili Ahejci, koji su pod tim starijim imenom spomenuti na pilonu hrama faraona Ramzesa III. u Medinet Habu. Taj je faraon, naime, oko 1170. pr. Kr. pobijedio "narode s mora" koji su u doba tzv. egejskih seoba napadali Egipat. Na pobjedničkom natpisu zabilježeni su i *Pulesati* – Filistejci, *Luku* – Likijci, *Danuna* – Danajci, *Šardana* – Sardi, *Sekeleš* – Sikuli i *Turuša* – Tirseni (Etruščani). Imenom Ahejci Homer naziva Grke herojskoga doba, a tada su se i oni sami tako nazivali. Kulturnološki bismo ih mogli označiti kao Mikenjane. Država *Ahhijawa* se tijekom 14. i 13. st. pr. Kr. prostirala čitavim egejskim područjem, pokrivajući dijelove Grčke, Male Azije, otoke, te Rod i Cipar. Spominju je i hetitska vrela. U povijesno je vrijeme ime Ahejaca ograničeno na jugoistočnu Tesaliju i sjeverni dio Peloponeza. To su, dakle, bile skupine naroda ili plemena koje su pripadale mikenskom svijetu egejsko-anatolijskog područja. Taj se svijet i njegova civilizacija raspadaju tijekom 12. i 11. st. pr. Kr. Povjesničari i arheolozi još ne nalaze pravog odgovora na pitanje koji su bili uzroci tome propadanju – je li to bila opasnost izvana ili je riječ o unutarnjim nemirima u državi koja je u prethodnim stoljećima predstavljala svojevrstni imperij u ovome području. Po nekim novim mišljenjima, jedan od uzroka propasti bila je, uz ostalo, i velika erupcija vulkana Hekle na Islandu u 12. st. pr. Kr., koja je dugotrajno zastrla nebo nad sjevernom polutkom i natjerala neke skupine (kao što su to Dorani i Iliri) na seobu prema jugu; ta su plemena zatim tijekom tog istog stoljeća dokrajčila mikensko društvo i njegovu uljudbu.

Po nekim pak mišljenjima, upravo su Rođani bili ti koji su Diomedov kult proširili ovim predjelima. Doplovivši i do Jadrana, zajedno sa stanovnicima otoka Kosa utemeljili su u Apuliji grad Elpiju kojemu ne znamo smještaj. Putovanje Diomedova kulta na zapad, dakle, odvija se u postmikensko vrijeme. Zanimanje Rođana za jadranski prostor spominje zemljopisac i povjesničar Strabon (XIV.2,10(654): "Rođani su bili moćni na moru, ne samo od vremena u kojem su utemeljili svoj grad (Rodos), već su još i prije olimpijada, tijekom više godina, plovili morima udaljenim od svoje domovine, radi sigurnosti naroda (misli na borbu protiv gusara, primj. M. Z.). Plovili su sve do Iberije i osnovali Rhode koju su poslije zauzeli Masalijci, a u zemlji Opika osnovali su Parthenope, a u onoj Dauna, zajedno sa stanovnicima Kosa, Elpiju ...". Propast mikenskog svijeta nije značila i prestanak plovidbe, a upravo su Rođani bili među prvim nasljednicima mikenskih moreplovaca. Stanovnici ovoga prilično velikoga otoka površine 1404 km² naslijedili su prastare pomorske tradicije koje su oduvijek bile razvijene na ovom drevnom raskrižju plovnih putova u ovome dijelu Sredozemlja. Po Strabonu, dakle, ta je kolonizacija prethodila prvoj olimpijadi koja se tradicionalno datira u 776. pr. Kr. Smatra se da se te plovidbe odvijaju u vrijeme najranije povijesne grčke kolonizacije, između 9. i 8. st. pr. Kr. Za njih, naime, postoji arheološka i numizmatička dokumentacija, kao što su to keramika iz Iščije i veza između rodoske novčane stope i one gradova Posejdonije (*Paestum*) i Neapolisa (Napulj). Na temelju tih arheoloških podataka, Strabonov podatak treba kronološki spusti-

ti i plovidbe iz legendarnih vremena vratiti u vrijeme koje neposredno prethodi spomenutoj povijesnoj kolonizaciji. Rođani su, međutim, i tada plovili rutama kojima su prije njih išli mikenski moreplovci; to potvrđuju mnogobrojni nalazi mikenske keramike rodoskoga podrijetla, nađene u Apuliji i drugim krajevima južne Italije. Tim činjenicama, prema tome, vjerojatno treba pridružiti i širenje Diomedova kulta. Diomed jest narodni junak Argivaca, ali on je istovremeno i svegrčki heroj – stoga se spontano nameće povezanost rodoskih plovidbi sa širenjem njegova kulta, posebice u vezi s osnivanjem Elpije koju su utemeljili Rođani i Košani, a heroj zaštitnik osnivača bio je Diomed. Na te su otoke pak njegov izvorno argivski kult donijeli Dorani iz Argolide, prvi kolonisti ovih krajeva, a zatim su ga Rođani i Košani prenijeli u Apuliju i na Jadran, koristeći dvije plovidbene rute: ona istočnojadranska išla je ilirskom obalom do područja Veneta i zatim do ušća Pada, a druga je predstavljala južni pravac kroz Otrantska vrata, preko otvorenoga mora prema Apuliji. Jedna je ruta bila i transjadranska, a išla je od Monte Gargana koji se nalazio u zemlji ilirskih Dauna, preko Diomedovih otoka (Tremita) i Palagruže na otoke Vis, Hvar i Brač, te dalje obalom prema sjeverozapadu.

Slične pravce kretanja treba prepoznati i u širenju Antenorova kulta istočnim i sjevernim Jadranom. I ovaj je kult, bez sumnje, povezan sa seobama egejsko-anatolskih naroda prema zapadu. Naime, nakon što je Ramzes III. porazio “narode s mora”, neki od njih koji su preostali naselili su obalu Palestine – to su bili ilirski Pelasti odnosno starozavjetni Filistejci; neki drugi su se vratili u svoje postojbine, a neki su, kako se pretpostavlja, krenuli prema zapadnim krajevima. Mišljenja o tim skupinama i danas su među arheolozima i povjesničarima podijeljena. Uzmimo za primjer spor o podrijetlu Etruščana iz Lidije, kako je to zabilježio Herodot, ili njihovu autohtonost u Italiji, o čemu govori Dionizije Halikarnašanin. Kroz te seobe neki tumače i moguće maloazijsko podrijetlo naših Liburna te njihovo pomicanje prema zapadu. To su prije više desetljeća ustvrdili pojedini stručnjaci (N. Jokl), a u novije vrijeme povjesničar F. Altheim koji spominje pismeno priopćenje sumerologa B. Landsbergera (od 19. III. 1950.) da je u jednom tekstu napisanom klinastim pismom našao glasove koji se izgovaraju kao *Liburna*, a koji su označavali ime nekog sumerskog ili maloazijskog grada: “Die Lautung *Liburna* als Name einer sumerischen und kleinasiatischen Stadt gefunden hat”. Postoje, dakle, neki pokazatelji da su i Liburni u tim seobama “naroda s mora” mogli krenuti prema zapadu, u svoju novu jadransku postojbinu. Postoji, osim toga, i niz toponimičkih i onomastičkih konkordanci između Liburnije i Male Azije, osobito Likije koja je imala srodan numerički društveni ustroj i naglašenu ulogu žena u upravljanju društvom (ginekokraciju). O tome sam svojevremeno napisao posebnu raspravu, pa upućujem na nju. Poznato je da su Liburni imali određenu pomorsku prevlast, talasokraciju, u Jadranskome moru, koja se može uočiti već od 10. st. pr. Kr. a traje sve do pojave korinthske i atenske talasokracije (8.-5. st. pr. Kr.). Liburni su držali i dijelove apeninske obale, posebice u Picenu, o čemu postoje

brojna arheološka i literarna svjedočanstva. Prema legendi, Antenor je morao proći i liburnskom obalom, pokraj Korkire – Korčule na kojoj je prema predaji osnovao istoimenu grad, da bi zatim, ploveći dalje duž obale, stigao do Pada uz koji je utemeljio grad *Patavium* – Padovu. Tu je priču zabilježio Krećanin Diktis u svom danas izgubljenom romanu o trojanskom ratu, očuvanom u latinskoj inačici iz 4. st. Ovdje se pripovijeda kako je Antenor imao osnovati kraljevstvo u samoj Troji, ali mu nisu dozvolili ući u grad; tada je “tako bio prisiljen da sa svim imutkom otplovi iz Troje i došao je na Jadransko more, nakon što je preplovio mimo mnogih barbarskih naroda. Tamo je osnovao grad koji je nazvan Crna Korkira”. Vergilije u *Eneidi* i Tit Livije u svojoj *Rimskoj povijesti* kažu da je osnovao *Patavium* (Padovu), iako ovaj drugi ne spominje izričito to osnivanje, da mu se valjda ne bi prigovorilo zbog lokalpatriotizma, budući da je ondje bio rođen. Nije, osim toga, bilo poželjno govoriti o osnutku Patavija u vremenu prije osnivanja gradova poput Albe Longe i Lavinija, koji su pak prethodili Rimu. Livijevi se podaci inače slažu s drugim Vergilijevim pojedinostima u vezi s time kako je Antenor oduzeo zemlju Euganejcima koji su se poslije prozvali Venetima, a zemlja *Venetia* po maloazijskim Henetima koje je Antenor bio doveo iz Paflagonije. I drugi antički auktori poput Sofokla, Artemidora i Strabona spominju te pojedinosti. U Augustovo doba, ta je priča poprimila naglašeni ideološki i propagandni značaj, dok je za nas ta legenda pokazatelj grčkog zanimanja za Jadransko more i njegove obale u ta davna vremena i stoji na tragu ranih plovidbi koje datiraju u brončano i željezno doba. U svakom slučaju, nemirno 12. stoljeće i zamršena kretanja “naroda s mora”, koji su bili napali i Egipat, morali su imati izvjesnih utjecaja i na našu obalu, o čemu na svoj način svjedoče i te davne mitološke tradicije. Novija arheološka istraživanja omogućila su pak da neke tradicije iz oblasti mita prijeđu u povijesne i arheološke činjenice, kao primjerice “jantarski put” i nalazi mikenske keramike. Buduća arheološka istraživanja, koja su tek u početnoj fazi glede tih davnih razdoblja, te će predaje, uvjereni smo, još bolje potvrditi i objasniti.

U širem prostoru oko ušća rijeke Pada nalazila su se dva veoma stara naselja, koja se povezuju s tim davnim došljacima. Spina, velika i važna luka na ušću te rijeke, imala je funkciju izlazne luke za svoje prostrano zaleđe, to jest za padsku nizinu i susjedne alpske predjele te Umbriju i Etruriju, i to već od brončanoga doba. Procvat te luke bio je naglašen već u mikensko doba, a posebice u vrijeme atenske trgovačke aktivnosti i talasokracije tijekom 6. i 5. st. pr. Kr. i kasnije. Velika nekropola Spine s više od 4.000 grobova, u kojima su nađeni najljepši primjerci antičke keramike iz klasičnoga razdoblja (danas se nalaze u muzeju u Ferrari), svjedoči o važnosti toga kraja za grčki svijet. Upravo, naime, preko Spine atenski i drugi Grci nabavljali su poglavito žito a onda i druge proizvode iz plodne doline Pada, mijenjajući ih za svoje luksuzne proizvode poput vaza, tkanina i druge robe. Stoga nas ne čudi što je taj grad u svojstvu negrčke zajednice imao svoju riznicu u Delfima, glavnom svetištu svih Grka, podignutu od plijena otetog ilirskim gusarima. Keltska

provala početkom 4. st. pr. Kr. i kasnije zasipanje kanala i ušća Pada riječnim nanosima dokrajčili su život te važne luke, pa je Strabon u 1. st. pr. Kr. spominje kao neznatno ribarsko naselje. Njena slavna prošlost i bogatstvo koje je dala njena nekropola izašli su na svjetlo dana tek u naše vrijeme; iskopavanja, koja su bez prekida trajala od 1928. do 1958., omogućila su jedno od važnijih otkrića talijanske i uopće europske arheologije našega doba.

Po nekim antičkim piscima, Spinu su osnovali Pelazgi, narod koji su Grci smatrali svojim prethodnikom u užoj Grčkoj. Prema predaji, Pelazgi su krenuli iz Tesalije i preko Peloponeza stigli na italске obale čak i ranije od skupina "naroda s mora". Neki pisci smatraju da su, zajedno s Tesalcima s kojima se ponekad izjednačavaju, utemeljili i drugu važnu naseobinu, onu u Ravenni. Neki današnji lingvisti i povjesničari u Pelazgima vide i ilirske elemente koji su s tim narodom prodrli u Grčku i Italiju. Tako su, po nekima, Etruščani oko 1000. pr. Kr. iz Pise (također naseobine Pelazga) istjerali Teutane, narod koji je govorio grčki, no njihovo ime upućuje na ilirsko podrijetlo. Te su seobe, dakle, koje se sve više profiliraju kao povijesne činjenice (podsjetimo se: "jantarski put", nalazi iz Fratta Polesine – Tirint), morale dodirivati i istočnu jadransku obalu. Ugledni lingvisti, naime, smatraju da su Teutani i Pelazgi isti narod – ako stoga Pelazge i ne nalazimo među "narodima s mora", onda ih po vezi s Teutanima možemo uključiti među narode ilirskoga podrijetla, koji su već tada bili prožeti paleohelenskim utjecajima, pa i jezikom, a bili su uvelike uključeni u mikensku dijasporu. Ilirska sveprisutnost i sudjelovanje u različitim migracijama danas je lingvistički, a ponegdje i arheološki, potvrđena činjenica. Od Pelazga i Pelešta – Filistejaca, do Mesapa i Dauna u južnoj Italiji te do Teutana i Liburna u sjevernom Jadranu, u jednom davnom razdoblju naziru se kretanja pojedinih skupina naroda i plemena. Staro ime *Messanicus* za rijeku *Padus*, zabilježeno kod Plinija Starijega, bilo bi još jedna lingvistička potvrda toga kretanja. Kultovi Herakla, Diomeda i Antenora, kao i Argonauta, ulaze, dakle, u mitsko tumačenje i nasljeđe tih davnih stvarnih kretanja i seoba, što će ih arheologija u nekim budućim i opsežnijim istraživanjima sigurno sve bolje potvrđivati. U tome je kontekstu istočna jadranska obala bila ključna poveznica grčkoga i anatolijskoga palestinskoga prostora s ušćem Pada, alpskim predjelima, dolinama Soče i Timava te sa središnjom Europom. Stoga smo se ponešto opširnije, iako još uvijek na razini osnovnih podataka, zadržali na novijim znanstvenim gledištima kao odrednicama novijih naglasaka u tumačenju antičkih vrela i informacija koje suvremena arheologija i lingvistika potvrđuju, a s vremenom će još i više potvrđivati. Istočna, hrvatska obala Jadrana, kao i njeni ostali dijelovi, prožeta je grčkim mitovima kao anticipacijom kasnijih povijesnih zbivanja koja će ove naše krajeve trajno zadržati u obzoru grčkoga svijeta.

Fokejci i Korinćani

Nakon spomenutih rodoskih plovidbi daleko na zapad i u Jadran, slijede plovidbe Fokejaca koje nam je zabilježio Herodot (I.163,1). Govoreći o glasovitim fokejskim prekomorskim pohodima koji se odnose na drugu polovicu 7. st. pr. Kr., on ističe da su oni bili prvi među Grcima koji su odlazili na duga putovanja te su tako otkrili Jadran (*Adrien*), Tireniju, Iberiju i Tartes. Njihov ulazak u Jadran nije, čini se, imao trajni karakter, ali Herodotov autoritet ga potvrđuje. Ime *Adrias* odnosi se, naime, na najsjeverniji dio Jadranskoga mora, na područje uz grad Adriju, to jest na prostor sjeverno od ušća Pada, dok južni dio Jadrana Herodot i drugi stari pisci nazivaju Jonskim zaljevom. Adrija, važna trgovačka luka sjeverno od ušća Pada, igrala je važnu ulogu dijelom 6. i tijekom 5. st. pr. Kr. Tijekom 4. st. pr. Kr. ime Adrija polako je preslojilo starije jonsko ime, počevši označavati čitav jadranski zaljev; jonski se zaljev od tada odnosio na more koje danas nazivamo Jonskim. Fokejce je, kao i Rođane, ovamo privukao trgovački interes – oni su, zapravo, išli putovima Rođana. Fokejci su, kako je to formulirao Herodot, “otvarali” putove prema zapadu koje su već ranije bili “otkrili” Mikenjani i Rođani. Fokejsku prisutnost na Jadranu, duž njegove istočne obale, lingvisti prepoznaju u toponimima sa završecima na *-ussa*. To su kod nas *Celadussae* koje se smještaju u Kornatske otoke južno i zapadno od Šibenika, *Elaphussa* koja se poistovjećuje s Bračom, otokom koji se nalazi ispred Splita, te *Melitussa* koja bi, kako to prema Polibiju navodi Stefan Bizantinac, bila grad u Iliriji, no prije treba pomišljati da je riječ o otoku *Melite* – Mljetu zapadno od Dubrovnika, budući da se prva dva imena odnose na imena otokâ, a završetak *-ussa* čest je upravo kod imena grčkih otoka. Fokejski boravak u Jadranu nije, dakle, bio duga vijeka – oni su svoje trgovačke interese usmjerili dalje prema zapadnom Sredozemlju, prema *Pithecussae* – Balearima i Iberiji. Ti toponimi mogli bi imati i rodoski karakter, ali Herodotov podatak moramo uzeti kao vjerodostojan pa je veza s Fokejcima prema tome bolje kronološki utemeljena. U novije su vrijeme, osim toga, neki (makar i pojedinačni) arheološki nalazi dali početnu potvrdu trgovačke prisutnosti tog grčkog maloazijskog elementa na našoj obali. U tome je smislu ilustrativan ulomak klazomenske keramike (*polis* Klazomene nalazio se u susjedstvu Fokeje) nađen na forumu grada Jadera (Zadra), kao i neki drugi nalazi iz arhaičkog vremena. S obzirom na to da su Fokejci bili usmjereni prema ušću Pada, Spini i Adriji, prirodno je da su koristili i luke na našoj obali. Jedna od važnih luka bio je Jader, jer je mogao poslužiti kao pristanište lađama koje su najbližim pravcem preko Jadrana dolazile sa zapadne italske obale, iz Ancone, Focare, Numane i drugih mjesta, te lađama koje su s juga smjerale prema Venetiji. Oduvijek je postojala opasnost od gusara, a po gusarenju su bili poznati upravo Liburni, Histri i drugi Iliri. Trgovački su interesi, međutim, uvijek bili jači od straha od gusarskih napada, pa su Grci i drugi pomorci luksuznim i neobičnim predmetima plaćali za siguran nastavak plovidbe, nalazeći u toj raču-

nici korist za sebe. Iz takve razmjene potječu nalazi u vidu luksuznih zlatnih arhajskih predmeta koje je, uz ulomke atičke crnofiguralne keramike nađene na zadarskom forumu, objavio zaslužni hrvatski arheolog Mladen Nikolanci. Tu su i nalazi iz Viče luke na otoku Braču, geme od staklene paste (vitreji), jedna s prikazom heroja i grifona i druga s prikazom kozoroga. U ovoj su uvali bili nađeni i arhajski grčki grobovi s kacigama iz 5. st. pr. Kr., a u prostoru lokaliteta bilo je i novca južnoitalskog polisa Krotona iz oko 500. pr. Kr. Ti su nalazi vezani uz fokejsku Elafusu, to jest uz otok Brač, što također potvrđuje drevnost plovnih putova i nalaza koji ih prate. Novac je veoma važan popratni materijal, kao vrelo prvoga reda za utvrđivanje kronologije nalaza. Nažalost, izvjestan broj tog novca, što se čuva u Arheološkom muzeju u Splitu, izgubio je dokumentacijsku vrijednost, jer im je veoma poznati i uvaženi austrijski arheolog W. Kubitschek početkom prošloga stoljeća nenamjerno pomiješao ceduljice sa zabilježenim podrijetlom. Među tim novčićima nalazi se i eginski novčić iz 7. st. pr. Kr., dragocjeni raritet koji dokazuje rane veze tih naših krajeva sa svijetom grčke arhaike. U tome kontekstu i fokejska prisutnost nije bila samo efemerna povijesna epizoda, već važna faza u otkrivanju istočne jadranske obale grčkim moreplovcima i trgovcima.

Za razliku od efemernoga boravka Fokejaca na Jadranu, Korinćani su prvi među Grcima čvrsto zaposjeli ulaz u jonski i adrijski zaljev, i to još u vrijeme svoje prve kolonizacije u 8. st. pr. Kr. Strabon piše kako je Arhija, jedan od članova slavne kuće Heraklida Bakhijada, iz Korinta pošao prema Sirakuzi tražeći ondje bogatstvo, prema savjetu iz Delfa. Na putu prema Sirakuzi Arhija se odvojio od Hersikrata, člana iste kuće, te ga je uputio da sa svojim dijelom brodovlja naseli otok koji se u starini zvao Sherija, a zatim Korkira. Hersikrat je tako i učinio, nakon što je s otoka istjerao Liburne koji su ga držali u svojoj vlasti. Prema Strabonu, koji je taj podatak preuzeo iz starijih tekstova, to se dogodilo 735. pr. Kr. Podatak je za nas višestruko zanimljiv, jer svjedoči o pomorskoj prevlasti Liburna na Jadranu u to rano vrijeme, možda već u 10. st. pr. Kr., što je posvjedočeno i drugim vrelima, kao i arheološkim i lingvističkim podacima. Time počinje duga povijest liburnsko-grčkih odnosa, zapisana u doduše rijetkim, ali dragocjenim zabilješkama starih pisaca (kao primjerice kod rimskog povjesničara Flora) koje svjedoče o davnoj liburnskoj raširenosti Jadranom. Otoci Hvar, Vis i Lastovo spominju se kao liburnski otoci, na kojima su Liburni imali svoja uporišta. Već smo spomenuli kako Vergilije vodi Antenora u Padovu *per regna Liburnorum*. Liburnsko povlačenje s Korkire (Krfa) bilo je uvod u višestoljetno povlačenje u njihovo izvorno područje između rijeka Krke i Raše u Istri. To će se područje više-manje tako oblikovati nakon kasnijeg kolonizatorskog poduhvata Dionizija Sirakužanina početkom 4. st. pr. Kr. i istovremenog keltskog zaposjedanja padske nizine.

Interesi Korkire su tijekom vremena došli u raskorak s interesima metropole Korinta. Tukidid je zabilježio njihov međusobni sukob 664. pr. Kr.; pobjednici Korkirani razvili

su svoje gospodarske i druge veze sa susjednim i daljim ilirskim krajevima. Korkirejci su 627. pr. Kr. osnovali Epidamnos (*Dyrrhachium*) na suprotnoj ilirskoj obali. Nešto kasnije, godine 588. pr. Kr., Korkirejci i Korinćani zajedno su osnovali Apoloniju (Požani). Oba su grada alternativno usmjeravala svoju ovisnost prema Korkiri i Korintu, s obzirom na promjenjivu političku i gospodarsku situaciju. Njihova je funkcija poglavito bila trgovina s neposrednim zaleđem Iliride, a posebice eksploatacija srebrnih rudnika oko grada Damastija. Nije nam poznato gdje se nalazio Damastij – pretpostavlja se da je bio negdje u zapadnoj Makedoniji, između Ohrida i Debra. Kovnica mu je djelovala do oko 330. pr. Kr., to jest do početka helenističkog doba. Upravo iskorišćivanje tih rudnika povezano je, prema suvremenim mišljenjima, s početkom rada korintske kovnice novca. Korintskom je interesu za nadzor nad tim predjelima i morskim putovima, prema tome, nužno bila potrebna Korkira i njene luke kao uporište za lađe i promet, te kao spona s naseobinama na kopnu, Epidamnom i Apolonijom. Po nekim mišljenjima, tim je naseobinama prethodila eubejska kolonizacija – Eubejci su u 8. st. pr. Kr. osnovali Orik južno od Apolonije, ali su ih Korinćani istjerali. Korintski se trgovački interes proširio i sjevernije Jadranom. Oni su, kako je poznato, bili razvili proizvodnju miomirisa i lijekova, a u svezi s time i opsežnu produkciju svoje keramike malih dimenzija. Ta protokorintska keramika pojavljuje se već u posljednjim desetljećima 8. st. pr. Kr., dakle u vrijeme oligarhije Bakhijada, da bi svoju klasičnu fazu doživjela od sredine 7. do kraja 6. st. pr. Kr. Izvjestan broj tih posuda nađen je i na našim otocima i obali – u Blatu na Korčuli (*Korkyra Melaina*), na Visu (*Issa*), u Solinu (*Salona*), Zadru (*Iader*), Ninu (*Aenona*), Vizačama u Istri (*Nesactium*), ilirsko-helenističkom naselju u Ošanićima kod Stoca, Vidu (*Narona*) te na jugu u Tivtu, u Boki kotorskoj. Riječ je o posudama tipa alabastra, pikside, aribala, oinohoe i kotile-skifosa. Treba izdvojiti više nalaza keramičkih ulomaka u području grada Zadra, središta Liburna, do kojega su stizali korintski trgovci i koji je bio središtem prihvata korintske robe. Isto tako zanimljiva je i prisutnost te keramike na ušću Neretve, u Ošanićima, kao i na Glasincu u unutrašnjosti Ilirika. Upravo ta činjenica objašnjava zanimanje Korinćana za te predjele. U proizvodnji njihovih miomirisa i pomasti važnu je ulogu imala *iris Illyrica* zvana i *genthiana*, naša perunika s obala rijeke Narona (Neretve), čija je kvaliteta bila na glasu. Već je Aristotelov učenik Teofrast (372.-287. pr. Kr.) zabilježio da “mirisnih biljaka (prije toga spominje Arkadiju i Lakoniju) ovdje nema, osim što ima perunike-u Iliridi i na Jadranskom moru, a tu je ona izvrsna i bolja nego drugdje” (*Hist. plantarum*, IV.5.2). On je znao za mirisni korijen te biljke, pa kad ističe kvalitetu ilirske iride (perunike), onda misli na korijen te biljke, dok je drugdje, kao u Makedoniji i Trakiji, on bez mirisa. Perunika voli toplo podneblje i cvate ljeti. Drugo vrelo za ilirsku peruniku jest pjesnik i gramatičar (a možda i liječnik) Nikandar iz Kolofonta, rođen krajem 2. st. pr. Kr., koji kaže: “... te perunika koja raste na Drilonu i na obalama Narona” (*Theriaca*, 607). Gotovo istovjetan podatak nalazimo kod Plinija Starijeg: “U najvećoj je cijeni ilirska perunika, i

to ne ona pri moru nego ona u šumovitim predjelima (unutrašnjosti) Drilona i Narona" (*Nat. hist.*, XXI.40). Plinije precizira područja u kojima raste kvalitetna perunika, što Nikandar nije učinio, no već činjenica da ju je spomenuo potvrđuje u antici rašireno mišljenje o njenoj dobroj kvaliteti. Štoviše, možemo pretpostaviti da oba navoda potječu iz istoga, starijega vrela. I drugi antički autori spominju tu peruniku kao ilirsku ili jadransku te njenu kvalitetu – Katon Stariji (234.-149. pr. Kr.) je naziva "jadranskom perunikom" (*De agricult.*, 10), Celzo, liječnik iz Tiberijeva doba, "ilirskom perunikom" (IV.18,5), a Kolumela preporuča prah "ilirske perunike" (XII.20,2,5). Kolumela je za Klaudijeva vladanja napisao poznato djelo *De re rustica* u 12 knjiga, objavivši još i raspravu o njegovanju drveća u posebnoj knjizi, te je tako postao klasikom svoje struke. Različita je namjena perunike kod tih pisaca; Teofrast i Nikandar proučavaju otrove i protuotrove pa je kod njih perunika farmakološka biljka, Celso je propisuje u izrazito medicinske svrhe kao lijek protiv različitih bolesti, a Katon i Kolumela, kao poljoprivredni stručnjaci, upućuju na njenu primjenu kod spravljanja vina, kao mirisni dodatak za njegovo čuvanje kojim se premazuju rubovi bačava. Poznati vojni liječnik Dioskurid iz Cilicije živio je u Rimu za cara Klaudija i ondje napisao opsežno djelo na grčkome, *Poznavanje lijekova* u kojemu opisuje 600 biljaka i gotovo 1.000 lijekova. On je jedini koji ilirsku peruniku ne smatra najboljom, već preporuča onu iz Perge u Pamfiliji te iz Elide na Peloponezu. U jednom važnom odlomku, u kojemu govori općenito o proizvodnji mirisa u antici, Plinije spominje i čuveno mirisno ulje perunike, koje se proizvodilo u Korintu (*Nat. hist.*, XIII.5). Od Teofrasta, dakle, do spisa *Geoponika*, kompilacije starijih agronomskih tekstova iz vremena Konstantina Porfirogeneta (sredina 10. st.), cijeli niz auktora spominjao je ilirsku peruniku ističući njenu kvalitetu i vrijednost. No, ova je biljka bila poznata već mnogo prije Teofrasta, o čemu svjedoči spomenuta Plinijeva vijest. Važnost perunike u proizvodnji korintskih miomirisa bila je toliko velika da je ta biljka zacijelo bila jednim od ključnih motiva za korintske plovidbe u Jadran. O tome svjedoče razmjerno brojni nalazi korintskih posuda koje su služile u transportu i trgovini miomirisa i lijekova. Stoga možemo zaključiti da je u određenim slojevima ilirskog društva, dakako u onima koji su pripadali višim staležima, postojala i društvena i kulturološka potreba i za takvim korintskim proizvodima. To osobito vrijedi za obalni pojas u kojem je većina korintskih posuda i nađena. Možemo pretpostaviti da su Korinćani svojim alabastrima, aribalima i piksidama, ispunjenim skupocjenim sadržajem (miomirisom i lijekovima), domaćim ilirskim poglavarima duž obale i na otocima plaćali svoje trgovačke interese i mirnu plovidbu Jadranom. Mjesta nalaza njihovih posuda (Korčula, Vis, Zadar, Solin) o tome dovoljno dobro svjedoče. Uz trgovinu perunikom, Korinćani i Korkirejci bili su zainteresirani i za druge sirovine poput jantara i kositra koji su stizali na ušće Pada i u etruščanske luke u sjevernom Jadranu, a tu su bili i konji iz Venetije koje su uvozili, a bili su poznati tijekom čitave antike. Treba spomenuti i trgovinu robovima koja se odvijala u mnogim zapadnojadranskim lukama, od Venetije do Picena i Apulije, kao i na čitavoj ilirskoj obali.

Važnost istočnojadranske plovne rute za Korinćane i njihove srodnike Korkirejce ogleda se i u postojanju knidske naseobine na Korkiri Melaini koja se, prema većini povjesničara, ondje nalazila već oko 580. pr. Kr. Herodot je zabilježio zgotu kako su u vrijeme žestokog sukoba između Korinćana i Korkirejaca, za tiranina Perijandra, Knidani skupa sa stanovnicima Sama pokazali samilost prema tri stotine dječaka iz najplemenitijih korkirejskih obitelji. Njih je Perijandar bio zarobio na otoku i kao ratni plijen poslao lidijskom kralju Alijatu koji bi ih nakon kastracije uvrstio u svoj dvorski harem. No, Knidani i Samljani su ih spasili i vratili na Korkiru (III.48). Plutarh, međutim, glavnu ulogu u ovome poduhvatu daje Knidanima (*Mor.*, 860 b-c; *De Herod. mal.*, 2). Korkirejci su u znak zahvale za ovo plemenito djelo iskazali Knidanima velike počasti i dali im pravo naseljavanja na svojoj zemlji bez plaćanja nameta. U kontekstu tih zbivanja treba sagledati osnivanje knidske naseobine na otoku Korkiri Melaini (Korčuli). Tu činjenicu spominju i kasnija vrela poput Pseudo Skimna, Strabona i Plinija, a njihove se tvrdnje temelje na starijim izvorima poput Efora, Teopompa i Timeja. Prema tome, Korkirejci su u vlasti imali dio Korkire Melaine, ako ne i čitav otok, te su dio prepustili Knidanima. Na taj su način dobili saveznike i uporište u nastalim nesporazumima i sukobima s Korinćanima. Korkirani i Korinćani u tim su krajevima bili prisutni već više od stoljeća i pol. U tome su razdoblju svojim brodovljem i trgovinom mogli nametnuti prevlast na tako važnoj plovnoj dionici kao što je to otok Korčula. Te povijesne činjenice nisu dosad potvrđene odgovarajućim arheološkim nalazima, pa se mišljenja o ubikaciji knidske naseobine na Korčuli razlikuju. Otok je dug 38 km, a na svojoj zapadnoj strani ima prostrani i slikoviti zaljev u kojem se danas nalazi Vela Luka. Na istočnoj strani, u kanalu između Korčule i poluotoka Peleješca, grad je Korčula, smješten na isturenom kamenitom poluotoku. On je dominantna točka na prastarom plovnom putu koji je od pamtivijeka prolazio tim kanalom. Arheološki nalazi s područja grada bili su doslovce pometeni gradnjom srednjovjekovnoga naselja na kamenitom poluotoku. No, novčić Histijeje s Eubeje, nađen u iskopu na južnoj zaravni grada, upućuje na tragove grčke antike na tome mjestu. Vjerojatno je bilo još takvih nalaza, ali su ih naši humanisti prikupljali i najčešće odnosili s otoka. Poznato je kako su potomci kanonika Ambroza Kapora sredinom 19. st. prodali u Parizu zbirku od oko 8.000 komada novca. Antički su nalazi nešto češći u području Vele Luke, s ostacima rimskih vila u Potirni, Prižbi i Brni. Mjesto Blato, u središnjem dijelu otoka, također je poznato upravo po nalazima pojedinih primjeraka grčkog novca te po dvama korintskim aribalima i jednom askosu, pa je tu moralo biti gradinsko naselje s kojega su domaći Iliri trgovali s Grcima. Na Korčuli su nađeni novci s legendom ΚΟΡΚΥΡΑΙΩΝ i glavom golobradog mladića ovjenčanog lovorovim vijencem (Apolonom) na aversu; na reversu je natpis sa žitnim klasom. Novac nosi ime grada Korkire. Toj se knidskoj naseobini htjelo pripisati ime Herakleje koju spominje Pseudo Skilak u *Periplusu* (c. 22): "Poslije Liburna je narod Ilira. Iliri nastavaju uz more do Haonije koja je nasuprot Kerkire, Alkinojeva otoka.

I ovdje je helenski grad kome je ime Herakleja i luka ... I poluotok malo manji od Peloponeza. Nakon poluotoka (plovi se) ravno”.

Herakleja na Hvaru

Postoje, međutim, novci te Herakleje – njih oko 130 komada – od kojih je najveći broj nađen na otoku Hvaru, i to većim dijelom u samome gradu Hvaru, na zapadnoj strani otoka (sl. 1). Pseudo Skilakov *Periplus* bio je namijenjen moreplovcima kao praktični priručnik za plovidbu, s lukama i njihovim međusobnim udaljenostima te s imenom plemena u čijem se području nalaze dotična pristaništa. Iako zamršen, s mnogim naknadnim umetcima i pogriješkama prepisivača, taj nam je tekst od prvorazredne važnosti za podatke o našoj obali. Vrijeme u kojem je nastao (a to je po mišljenju većine stručnjaka sredina 4. st. pr. Kr., nešto prije 330. pr. Kr.) jest i vrijeme kovanja spomenutog heraklejskog novca. Do toga je zaključka došao veliki hrvatski epigrafičar i numizmatičar Josip Brunšmid već krajem 19. st., kada je (1898.) objavio svoje klasično djelo *Natpisi i novci grčkih gradova na Jadranu*. Na Hvaru se, naime, upravo u ovo vrijeme prekidaju novci lokalnih kovnica, nakon propasti sirakuške prevlasti u ovome području, kada je Dionizije Sirakužanin Mlađi, sin onoga Starijega, bio prognan u Korint (344. pr. Kr.). To su emisije farskih, heraklejskih i Jonijevih novaca koje prekidaju novci s legendom ΔΙΜ. Kovanje heraklejskog novca prestaje upravo krajem 4. st. pr. Kr., kako je to zaključio drugi veliki znalac, Duje Rendić-Miočević. Ako su, dakle, novčići nađeni na Hvaru, onda Herakleju valja povezati s tim otokom, kako je to smatrao već J. Brunšmid. Dodao bih još preciznije, da je treba smjestiti u sam grad Hvar, jer je upravo njegova luka bila ključna za ovdašnji

Sl. 1. Novac Herakleje – Fig. 1. Coin of Heraclea.

promet pa ju je *Periplus* zbog toga i izdvojio i izričito označio kao "Herakleja i luka", tim više što imamo i novac i spomen luke u spisu koji je nastao gotovo istovremeno s njime. Kako je to ime zatim nestalo i zašto je bilo tako kratkotrajno, složeno je pitanje. Ne poznamo ni sudbinu nekih drugih imena na našoj obali, niti gdje su bila i kako su se zvala neka naselja koja pisci spominju. To je, primjerice, Anhijale, također na otoku Hvaru, zatim Nutrija koju spominje Polibije te naselje u današnjoj Lumbardi na Korčuli, osnovano nakon propasti onoga knidskoga, kojemu također ne znamo ime. Nema sumnje da je važnu ulogu u tim zbivanjima odigralo jačanje ilirskog elementa u određenim povijesnim situacijama, što se mijenjalo iz stoljeća u stoljeće i što je moglo prekinuti život pojedinih naselja ili naprosto dovesti nove gospodare. Nadajmo se da će nam buduća arheološka istraživanja podariti neki natpis ili drugi nalaz koji će nam pomoći u rasvjetljavanju tih pitanja koja su, uostalom, uobičajena i drugdje u antičkom svijetu, i u grčko i u rimsko doba. Herakleju, međutim, s obzirom na nalaz novca treba tražiti u gradu Hvaru, a ne na Korkiri (Korčuli), a onda i zbog prometne važnosti hvarske luke u kojoj se u pravilu zaustavljala gotovo svaka lađa koja je plovila istočnom jadranskom obalom, u svim vremenima. To je bilo unosno mjesto za nadzor plovidbe i lučkoga prometa, stoga nas ne čudi sukob interesa pojedinih zajednica i političkih čimbenika koji su u pojedinim povijesnim konstelacijama ovdje koristili svoju moć i prevlast, uklanjajući i smjenjujući jedna drugu u nemirnim vremenima kojih nikada nije nedostajalo. Knidsku naseobinu pak treba tražiti na mjestu današnjega grada Korčule, antičke Korkire, srednjovjekovnoga hrvatskoga Krkara, koji je u imenu današnjega grada naslijedio ime staroga ilirsko-grčkoga naselja. Većina drugih hrvatskih jadranskih otoka na kojima su se nalazila istoimena antička naselja čuva svoja stara imena. To su, uz Korčulu, Vis, Hvar, Rab, Osor, Krk i Cres. Položaj na zaštićenom poluotočiću (kakav ima Korčula) Grci su koristili i drugdje. Klasičan je primjer poluotok Ortigija u Sirakuzi, kod nas to su *Issa* i poluotočić Prirovo, Epetij (Stobreč) na kamenitom poluotoku istočno od Salone, Tragurij (Trogir) na otočiću (danas, uslijed spuštanja obale, na poluotoku). Kada govorimo o tim grčkim naseljima, nećemo, dakako, zamišljati njihovu veličinu i neke veće arhitektonske spomenike; ostali su tek dijelovi zidina (one su, naime, bile čvrste, široke i visoke), ali unutar njihovog perimetra bile su manje površine: Faros je, primjerice, bio dimenzija 150 x 200 m, *Issa* otprilike isto toliko. Ta su naselja činile priproste četverokutne kuće, s iznimkama pojedinih kuća bogatih ljudi, ponekog hrama i neke javne zgrade. I Atena je, u klasično Periklovo doba, uz sjajne građevine na akropoli i agori pretežito bila sastavljena od skromnih kuća običnih građana.

Korkira i Naronā

Valja postaviti pitanje kada i kako je propala knidska naseobina na otoku Korkiri. Po mome mišljenju, to je najvjerojatnije bilo u vrijeme Peloponeskoga rata (431.-404. pr. Kr.).

Taj je sukob iscrpio čitavu matičnu zemlju, Grčku, što međusobnim uništavanjem, što kugom u Ateni. Posljedice su se morale odraziti i na mnoge rubne grčke naseobine, u našem slučaju na onu na Korkiri koja je živjela i trajala u funkciji ispostave ponajprije Korkirejaca s Krfa, a zatim i Korinćana. No, ovo vrijeme (a to je 5. st. pr. Kr.) u jadransko područje već donosi i atenske interese koji su zamijenili i nadomjestili one korintsko-korkirejske. Sukobi u matičnoj Grčkoj zasigurno su u drugi plan bacili i tu otočnu naseobinu. Tijekom tri desetljeća krvavih sukoba između Atene i Sparte izostala je ona ranija zaštita iz matičnih gradova uže Grčke i zamro je promet koji je činio život te naseobine. Nema sumnje da su to stanje iskoristili domaći Iliri, i oni na otoku i oni sa susjednoga kopna i poluotoka Pelješca, kao što su to činili i u kasnijim povijesnim situacijama, te su mogli naprosto likvidirati tu naseobinu, opljačkati je i preuzeti njene luke i prometne funkcije. Izloženo mjesto te naseobine pozivalo je svakoga tko je htio i mogao iskoristiti nezaštićenost i prepuštenost zacijelo nevelike skupine helenskih naseljenika samoj sebi. Činjenica je da na poznatoj lumbarđskoj psefizmi, na kojoj je uklesan ugovor što su ga sklopili Isejci i lokalni Iliri, nema spomena nekog ranijeg naselja. Kao vlasnici zemljišta, a vjerojatno i čitavog otoka, zabilježeni su Pilos i njegov sin Dazos, zasigurno potomci onih koji su stoljeće ranije bili dokrajčili staru knidsku naseobinu.

I antička *Korkyra* i drugi susjedni otoci, kao *Pharos* (Hvar), *Brattia* (Brač) te poluotok Pelješac, bili su svojim pomorskim vezama upućeni na još jedno važno središte na našoj obali, koje je imalo grčko-ilirski karakter, a to je emporij *Narona* na rijeci Naronu. Danas je to selo Vid kod Metkovića, na desnoj obali Neretve koja je oduvijek služila kao prometnica prema unutrašnjosti Ilirika. O tome svjedoče neolitički i drugi arheološki nalazi iz sliva te rijeke. Treba istaknuti poznati lokalitet Lisičiće kod Konjica, koji se povezuje s utjecajima hvarske neolitičke kulture obojene keramike, a time posredno i s grčkim krajevima i Tesalijom te s južnom Italijom. Bilo je govora o zanimanju Korinćana i Korkirejaca za peruniku koja raste na ušću Neretve; u tome kontekstu moramo razumjeti i obavijest što je donosi Teopomp a prenosi Strabon, da se na rijeci Naronu prodaje keramička roba s Hija i Tasa. Istu vijest nalazimo i kod Pseudo Aristotela u spisu *Peri thaumasion akousmaton* (*O čudesima za koje se čulo*). On kaže da se negdje na pola puta (između Ponta – Crnoga mora i Jadrana?) nalazi zajedničko tržište gdje trgovci s Ponta prodaju robu s Lezba, Hija i Tasa, a oni s Jadrana korkirske amfore. Te podatke potvrđuje i Pseudo Skilak krajem 4. st. pr. Kr., kada piše kako nakon (rijeke) Nesta slijedi (rijeka) Naron, a ulaz u nju nije uzak. Ovamo mogu uplovljavati trijere i teretne lađe sve do gornjeg emporija koji je od mora udaljen 80 stadija (oko 15 km). Ovdje je, dakle, postojalo trgovište u kojem se razmjenjivala roba između Grka i Ilira. To je kasnija Narona koja se u 2. st. pr. Kr. razvija u važno lučko naselje i mjesto razmjene i trgovine različitom robom. Najnovija arheološka otkrića u Vidu kod Metkovića, što ih je objelodanio Emilio Marin a prati ih jedinstveni nalaz Augustova hrama na forumu tamošnjega rimskoga grada na kojem su godine 1996.

nađeni i kipovi carskih obitelji, od Cezara i Augusta do Vespazijana, potvrđuju važnost ovoga mjesta koje je bilo rimska kolonija već za Cezara. U novije vrijeme ispod rimskoga sloja otkriveni su ostaci ranijega ilirsko-grčkog naselja, što će istraživanja koja su u tijeku još bolje rasvijetliti. Narona je jedno od onih naselja na istočnoj obali Jadrana koje je imalo miješani ilirsko-helenski karakter, a takvo je u većim razmjerima bila i Spina na ušću druge rijeke – Pada – naselje u kojem su se odvijali mnogobrojni i uzajamno korisni trgovački i raznovrsni drugi odnosi. Nema sumnje da je Narona tu funkciju imala već od arhajskih vremena i od prvih dodira Korinćana i Korkirejaca s našom obalom. Taj se proces nije prekidao, o čemu svjedoče nalazi grčkog novca u zaleđu Narone te posebice važno središte ilirskoga plemena Daorsa u Ošanićima kod Stoca, čiji megalitički bedemi i danas izazivaju divljenje. Daorsi, smješteni 40-ak km sjeverno od Narone, na obje obale rijeke Neretve, bili su trgovački posrednici između Grka i ilirske unutrašnjosti i veoma su dobro iskoristili svoj geografski smještaj. Istraživanja provedena 60-ih godina prošloga stoljeća na Ošanićima dala su niz keramičkih, numizmatičkih i drugih arheoloških nalaza koji svjedoče o intenzivnim vezama ovoga područja s jadranskim prostorima, tamošnjim grčkim naseobinama i njihovim trgovcima. Ako znademo da se s Ošanića u daljini prema jugozapadu naziru obrisi otoka Hvara, jasnije su nam i te uzajamne veze. Među nalazima spomenimo, primjerice, vinske amfore sa žigovima Farosa i *Isse*, kao i novac Apolonije i Dirahija, grčku kacigu te zlatarski pribor koji se, sudeći prema vrsti i prikazu makedonske zvijezde, može povezati s tim područjem iz vremena Filipa II., budući da je u Filipovoj grobnici u Vergini nađena zlatna škrinja s istom takvom zvijezdom. Nađeni su i novci Baleja koji je u 2. st. pr. Kr. kovao novac u Farosu i Rizonu (Risnu u Boki kotorskoj), a i vladao je tim područjem kao vjerojatni rimski klijent nakon propasti ilirske države i njenog posljednjeg vladara Gentija (167. pr. Kr.). Za Baleja inače znademo zahvaljujući jedino tim novčićima, jer ga druga povijesna vrela ne spominju. Daorsi su bili jedno od malobrojnih ilirskih plemena koja su kovala svoj novac s prikazom lađe (*lembos*) na aversu i natpisom ΔΑΟΡΣ(ΩΝ). To je najpoznatiji primjer kako je grčka uljudba prodirala dolinom Neretve u ilirsku unutrašnjost. Istraživanja brojnih drugih lokaliteta to će prodiranje ubuduće još bolje potvrditi, s obzirom na činjenicu da smo u tome poslu, arheološki gledano, takoreći tek na početku.

Dionizije Sirakuški – Issa i Pharos

Grčko poznavanje današnje hrvatske obale dijeli se u dvije faze. U ovoj prvoj, koju smo ovdje nastojali sažeto prikazati, riječ je o brojnim izravnim i neizravnim vezama. Stvarna i trajna kolonizatorska prisutnost Grka na istočnoj obali Jadrana počinje za vladavine Dionizija Starijeg, tiranina Sirakuze, najmoćnijeg vladara na Sredozemlju toga vremena. Peloponeski rat bio je iscrpio matične grčke zemlje i prvenstvo je preuzeo sirakuški polis na čelu sa svojim prosvjetljenim tiraninom Dionizijem, sinom Harmokra-

tovim, rođenim 430. pr. Kr. Dionizije je bio državni činovnik (*grammateus*) i hrabar vojnik. Sirakuza je bila u trajnim sukobima s kartaškom (zapadnom) polovicom Sicilije pa je Dionizije, kao vješt političar, u skupštini svoga grada napadao stratege za nesavjesno vođenje ratnih operacija, istovremeno podilazeći narodu napadima na bogataše. Tako je stekao popularnost kod sirakuškog puka i u dobi od 24 godine (406. pr. Kr.) bio od naroda izabran za jednog od stratega, a malo kasnije i za stratega autokratora. Njegove su vojničke i vladarske sposobnosti došle do izražaja upravo u ratovima što ih je, s prekidi- ma i promjenljivom srećom, vodio s Kartažanima od 405. do 392. pr. Kr. Nakon sklop- ljenog mira diktirao im je povoljne uvjete te praktički postao gospodarem Sicilije, osim njenog sjeverozapadnog dijela, pa su ga stoga smatrali osloboditeljem zapadnog helen- stva od kartaškog ropstva. U početku spomenutih sukoba sagradio je oko Sirakuze sus- tav utvrda, po dimenzijama i čvrstoći jedinstvenih u čitavoj antici. Moćnim bedemima zatvorio je grad od otočića Ortigije, pretvorivši ga u poluotok, do visoravni Epipole za- padno od Sirakuze, u dužini od 27 km. Sagradio je i vodovod i arsenal za svoje brodovlje koje je, sastavljeno od 300 tetrera i pentera, bilo najmoćnijom pomorskom snagom na tadašnjem Sredozemlju. Zatim je prešao na južnoitalsko kopno i nizom akcija ostvario svoju prevlast i u tome području. Keltske provale u Italiju i do Rima 390. pr. Kr. navele su Dionizija na širenje prevlasti i na Jadransko more, u kome su njegove lađe zamijenile one atenske. Tako je zauzeo Adrijnu na ušću rijeke Pada i ondje postavio svoju posadu; isto je učinio i u Ankonu južnije na italskoj obali, te u Numanu južno od Ankona. Svoju je vlast proširio i na epirsku obalu, a ratovao je i s Etruščanima i na Korzici. Sklopio je savez s Keltima koji su bili prodrli do Rima, a neki su pošli i dalje na jug i stupili u njego- vu službu kao plaćenici. Bio je obrazovan čovjek, pisao je pjesme i tragedije i na svome je dvoru okupljao učene ljude. Kod njega su boravili filozof Platon, pjesnici Timotej i Filok- sen, povjesničar Filist i drugi. Pod njegovom vladavinom, Sirakuza je formalno bila demokratska država s narodnom skupštinom, ali glavna je riječ bila njegova pa se dao izabrati za doživotnog stratega. Bio je "arhont Sicilije" i "tiranin", što mu je ostalo kao trajni nadimak. Vlast je temeljio na potpori siromašnih građana i plaćenika te osobne garde. Sustav poreza što ga je nametnuo bogatašima te različiti nameti od pokorenih gradova i područja omogućili su mu velike prihode kojima je držao vojsku i stvorio moćnu mornaricu, glavnu snagu njegovih imperijalnih poduhvata.

U okviru svoje jadranske politike i gospodarske eksploatacije tih krajeva, a radi nad- zora plovidbe na najkraćoj transjadranskoj liniji od Monte Gargana, preko otokâ Tremita, Palagruže, Visa, Hvara, Brača i Korčule do kopna na kojemu su se nalazile Salona i Narona, morao je imati uporište na našoj obali. U tu je svrhu, po logici strategije, zaposjео otok Vis – *Issu*, središnji jadranski otok koji je u svim vremenima imao sličnu stratešku ulogu. No, i danas je među povjesničarima prisutna nesuglasica glede toga događaja kao i imena otoka *Isse*. Povjesničar Diodol Sicilski (*Siculus*), koji je u vrijeme Julija Cezara (1.

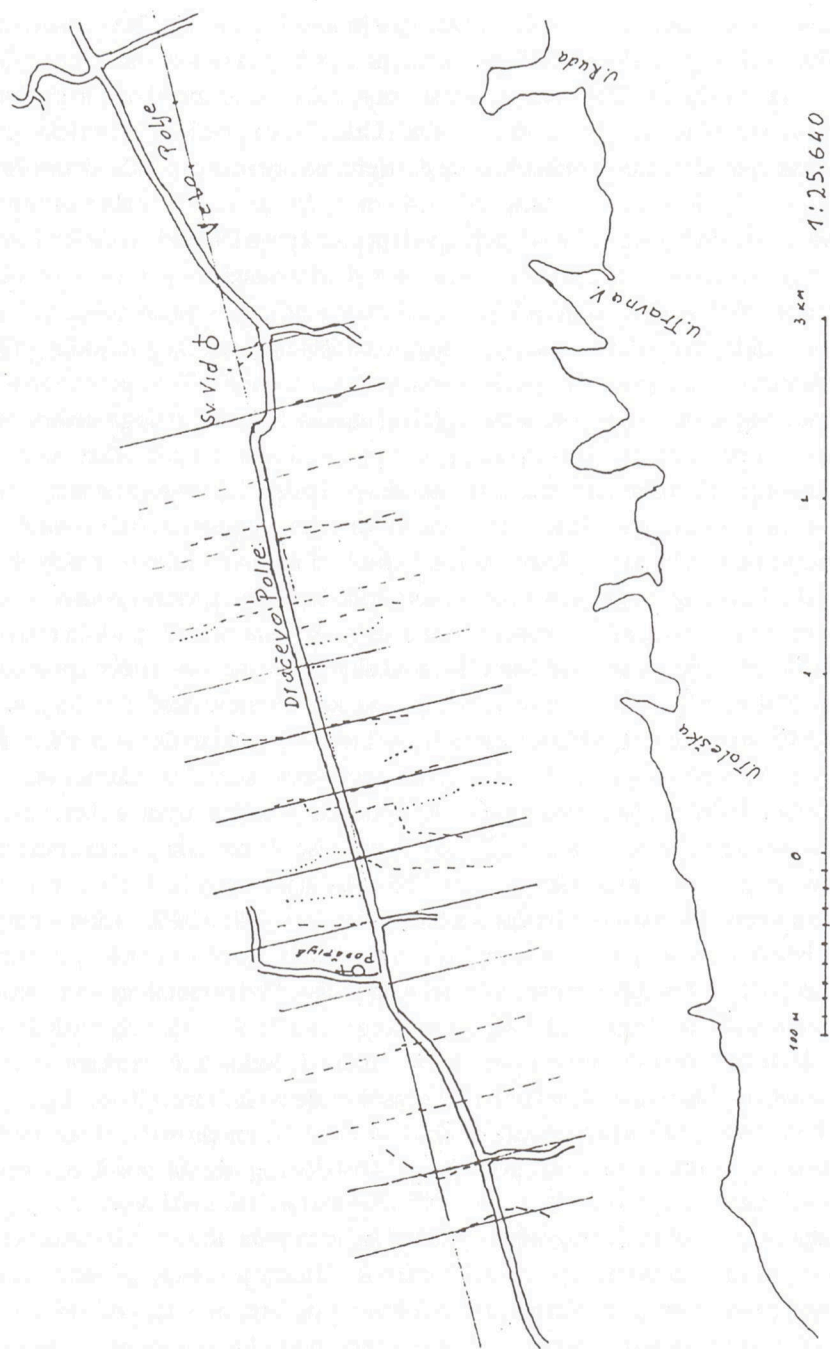
st. pr. Kr.) napisao svoju *Povijesnu biblioteku*, opisuje osnivanje *Pharosa* (Staroga Grada) na otoku Hvaru. To se, po njemu, odigralo u vrijeme 99. olimpijade (385./384. pr. Kr.), kada su na otok, uz pomoć Dionizija Sirakužanina, došli doseljenici s otoka Para u Egejskom moru. Ubrzo nakon toga izbio je sukob između Grka i domaćih Ilira. Grcima je u pomoć priskočio Dionizijev eparh iz *Lissosa*, kako je to Diodor zabilježio. *Lissos*, današnji Lješ u Albaniji, udaljen je 3-4 dana plovidbe od *Pharosa*. Ta je činjenica već u 17. st. navela poznatog hrvatskog povjesničara Ivana Luciusa Lučića da u svome djelu *De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex* (objavljenom u Amsterdamu 1666.) ustvrdi kako, zbog prevelike udaljenosti, ne može biti riječi o *Lissosu* već o *Issi* te da umjesto *Lissos* u tekstu treba pisati *Issa*. Time je potaknuo raspravu koja traje do naših dana. Većina stranih stručnjaka, uz poneki izuzetak, smatra da je rukopis nepovrediv i da ga se ne može ispravljati. Domaći pak povjesničari i arheolozi, koji su blizu dotičnome području i mnogo bolje poznaju plovne i pomorske prilike u ovom dijelu Jadrana, više-manje su jedinstveni u mišljenju da je riječ o pomoći sa susjedne *Isse*, a ne iz udaljenoga *Lissosa*. Albanski arheolozi, koji su opsežno istraživali područje *Lissosa*, nisu našli ničega što bi upućivalo na postojanje nekog naselja ili uporišta iz Dionizijeva vremena. Osim toga, *lissoska* luka je plitka i zamuljena pa je bila sasvim neprikladna za boravak velikih Dionizijevih lađa. Prema tome, izostale su arheološke potvrde koje bi išle u prilog povezivanja Diodorova teksta s terenskom arheološkom situacijom na tome lokalitetu, dok je s isejskom lukom posve drugačije. Povijesna je činjenica da se *Lissos* ne spominje u kasnijim povijesnim vrelima – ne spominje ga, primjerice, Pseudo Skilak koji je nabrojao sva više-manje važnija pristaništa na jadranskoj obali. Spominje ga tek povjesničar Polibije, i to skoro dvije stotine godina nakon Dionizijeva vremena, u svezi s napadom makedonskog kralja Filipa III. na *Lissos* i rimskoga ugovora s Ilirima 229. pr. Kr., kojim je zabranjena plovidba ilirskim brodovima južno od toga mjesta. Prema Polibijevu opisu, to je posve ilirski grad; ni druga vrela, kao primjerice pouzdani Strabon, ne govore o *Lissosu* kao o grčkom gradu. U novije je vrijeme (1958.) njemački povjesničar K. F. Stroheker napisao kapitalnu studiju o Dioniziju Sirakužaninu, u kojoj iznosi rezultate svojeg proučavanja triju glavnih očuvanih kodeksa Diodorove *Povijesti*. On je skrenuo pozornost na tzv. *Codex Venetus* 375 u kojem se spominje *Lissos*, dok druga dva kodeksa (*Patmius* iz 10. ili 11. st. i A (*Coislianus*)) donose inačicu ἐν τῇ Λίσση odnosno Λίσση, što se odnosi na *Issu*, a ne na *Lissos*. Nakon istraživanja koja su proveli albanski arheolozi te nakon minuciozne Strohekero-ve analize rukopisa i drugih okolnosti što ih je prikazao, moramo ipak više biti skloni rješenju i čitanju što ga je predložio već Lucius, a to je da se Diodorov opis, s obzirom na cjelovitu arheološku i povijesnu situaciju, odnosi na *Issu* a ne na *Lissos*.

Prvi koji spominje *Issu* je Pseudo Skilak čiji je tekst, kako je već spomenuto, bio dovršen između 340. i 330. pr. Kr. On opisuje Manijski zaljev, područje današnje središnje Dalmacije od Krke do Cetine, i uz ostalo piše: "Ovdje je, naime, Novi Pharos, grčki otok i

otok Issa, i to su grčki gradovi" (c. 23). Novi *Pharos* se tumači kao ime koje ima označavati razliku od *Parosa* s kojega su došli doseljenici, a moguće je da je ta naseobina bila na mjestu današnjega grada Hvara. Grad Hvar je, bez sumnje, dobio na važnosti nakon propasti sirakuške države i nestajanja njene zaštite lokalnih Grka. Nova povijesna konstelacija, u kojoj jača domaći ilirski element i oblikuje se ilirska državna organizacija, odsad ugrožava i *Pharos* (Stari Grad) i *Issu*. Kao središnji jadranski otok, *Issa* je uvijek imala razgranate pomorske veze, a te dodire s grčkim i drugim područjima i prije Dionizijeve kolonizacije potvrđuju i arheološki ostaci. Već je sredinom 19. st. veliki hrvatski povjesničar i arheolog don Šime Ljubić (1822.-1896.) otkrio u Visu, ispod razine grčkoga naselja, velike poligonalne blokove "kiklopskoga" zida koji je, po njegovu mišljenju, možda prethodio grčkoj naseobini Dionizijeva vremena. Najnovija sondiranja u istočnom dijelu prostrane isejske luke također upućuju na postojanje predgrčkog naselja. Nije bez razloga što ime otoka Visa – *Issa* – pripada predindoeuropskom jezičnom nasljeđu, što potvrđuje njegovu pradavnu zemljopisnu i prometnu važnost. Istoj skupini pripadaju imena *Larissa*, *Antissa*, *Pisa*. Po nekim tumačenjima, ime *Issa* bi značilo "utvrđeno mjesto u blizini vode".

U spomenutome zaljevu na otoku Visu, u jednoj od najboljih luka na našoj obali, postojalo je, dakle, predgrčko naselje koje je prethodilo kasnijem grčkom polisu. Kakva je bila sudbina tih dvaju naselja ne možemo reći, jer su kasnija rimska gradnja i suvremeno naselje dobrim dijelom prekrili ili uništili ranije slojeve. S time u vezi treba spomenuti još uvijek neodređenu osobnost Jonija po kojem je, kako nam je zabilježio Teopomp, Jonsko more dobilo svoje ime, a bio je rodom iz *Isse* i nekoć je vladao tim krajevima. Povjesničari se ne slažu oko toga je li riječ o stvarnoj povijesnoj osobi ili o nekom mitskom lokalnom heroju. Jedni u njemu vide mitskoga eponima Jonskog mora, a drugi Isejca koji je vladao otokom prije dolaska Grka. Postoje, naime, isejski novci koji na aversu nose glavu heroiziranog mladića s natpisom IONIO, a na reversu je dupin. Neki od tih novčića prekovani su u novac *Pharosa*. U području antičkog polisa *Isse* godine 1892. nađen je natpis na kojem se *Issa* naziva Jonijevim otokom, što se tumači kao pjesnička mitska projekcija traženja nekog dalekog herojskog osnivača isejskog polisa. I taj podatak govori o povijesnoj i prometnoj važnosti tog središnjeg jadranskog otoka. U novije je vrijeme Mladen Nikolanci objavio opsežnu studiju o toj osobi. On smatra da Jonija treba smjestiti u neko predgrčko doba, možda u razdoblje liburnske talasokracije na Jadranu (10.-8. st. pr. Kr.).

Issa je bila važno uporište jadranskih i sirakuških Grka. Njena prostrana luka davala je sigurnost i zaklon lađama, a plodna polja mogućnost dobrog uzgoja, posebice vinove loze i maslina. Strabon je u svojoj *Geografiji* zabilježio kako su jadranski otoci veoma pogodni za uzgajanje maslina i vinograda – *elaiofitol kai euampeloi*. Kakvoća isejskog vina bila je na glasu u antici, dajući mu i primjerenu važnost. O tome je očuvan poznati navod iz djela grčkog pisca Ateneja iz Naukratisa, napisanog početkom 3. st. pod naslovom *Deipnosophistai* (*Gozba učenih*). Ondje on citira svog prethodnika, povjesničara, zemljo-

Sl. 2. Grčka podjela zemljišta na otoku Visu – Fig. 2. Greek land division on the island of Vis.

pisca i filologa Agatarhida iz Knida koji je u 2. st. pr. Kr. napisao *Povijest Azije i Europe* (očuvano samo u ulomcima) i koji kaže: "Na otoku Issi u Jadranu, kaže Agatarhid, nalazi se vino od kojega nema nigdje boljega". Taj podatak svakako svjedoči o poljoprivrednoj i trgovačkoj vještini isejskih Grka. Vis, naime, nije velik otok, ima 91 km² (usporedbe radi, grčki otok Paros ima 209 km²). Od susjednog otoka Hvara udaljen je 18 km, od kopna (u području Splita) 55 km, a od italske obale kod Monte Gargana 126 km. Otok ima dvije glavne luke, Vis na sjeveru i Komižu na zapadu. Najviši vrh je Hum (587 m). Značajka otoka su plodne površine u obliku izduženih plitkih udolina između omanjih brežuljaka. Zemlja je pjeskovita s ilovastim donjim slojevima koji dobro zadržavaju vlagu pa je taj čimbenik, uz veliku insolaciju te, dakako, pomnu obradu zemljišta i njegu vrsnih vinogradara, razlogom nadaleko poznate kakvoće viških vina već od najstarijih vremena pa do naših dana. Kao organizirani autonomni helenski polis, *Issa* je načinila zemljišnu podjelu tih plodnih površina. Jednu takvu pravilnu podjelu (*chora*) s katastrom ustanovio sam 1993. u Dračevom polju u jugozapadnom dijelu otoka, gdje čestice imaju dimenzije 350 x 875 m, odnosno 2 x 5 stadija (sl. 2). To je otkriće objavljeno u posebnoj raspravi. Tragove takve podjele treba tražiti i na drugim plodnim površinama na otoku, ukoliko ih nije prebrisala kasnija tisućljetna obrada tla i druge intervencije kao što su gradnja savezničke zračne luke tijekom 2. svjetskog rata (1944.) u Velom polju koje se nastavlja istočno od Dračeva polja. Na starim katastarskim kartama iz mletačkoga doba mogu se uočiti izdužene čestice antičke grčke podjele koja je danas, međutim, praktički izbrisana. U svim tim poljima ima brojnih arheoloških ostataka, kako iz grčkoga tako još više iz rimskoga doba kada se intenzivna obrada poljâ nastavila, a vjerojatno i proširila. Nalazi potonulih antičkih lađa u moru oko Visa, posebice brodoloma u uvali Svitnji s više stotina amfora, govore o razgranatoj trgovini vinom koje se s Visa izvozilo u veća središta na obali i u ilirsku unutrašnjost.

Issa je bila naseobina sirakuških Dorana i odlikovala se demokratskim ustavom. Natpis iz Lumbarde, naime, raspoređuje koloniste u tri dorske file: *Dymanes*, *Hylleis* i *Pamphyloi*. Polisom je upravljala narodna skupština (*eklesia*) uz vijeće pedesetorice (*boule*) koje je vodilo državne poslove i koje je skupštini predlagalo zaključke. Visoki službenici polisa bili su arhonti koji su provodili u djelo zaključke vijeća i skupštine i imali su važnu ulogu u sudskim sporovima. Tu su i visoki činovnici, stratezi, koji su se brinuli oko obrane polisa, pa vrlo ugledni hijeromnamoni, vrhovni svećenici čije su dužnosti bile religijske naravi i obuhvaćale su brigu oko hramova i državnih svečanosti. Po njima su Isejci datirali svoje godine. Slijedili su zatim logisti koji su nadzirali državne prihode, pa gramateji, pisari, tajnici pojedinih visokih državnih službenika i čuvari državnih spisa. Sve te funkcije spominju se u isejskim natpisima, pisanim dorskim narječjem. Iz *Isse* se očuvalo tridesetak grčkih natpisa koji su dragocjeni za upoznavanje ustroja polisa, uprave, kultova i stanovništva toga grčkog naselja. Zanimljivo je što jedan natpis, nađen na kopnu u sa-

Ionitanskom području (Kaštel Sućurac) koje je pripadalo isejskom teritoriju, spominje svećenicu Damatriju, što svjedoči o ravnopravnoj ulozi žena u isejskom društvu. U cjelini, struktura tih službi slična je onoj u drugim gradovima-državama grčkoga svijeta. Broj službenika ovisio je o veličini i gospodarskoj snazi pojedine naseobine, no neke su se brojke više-manje ponavljale, uz manje razlike.

Sl. 3. Novac Isse – Fig. 3. Coin of Issa.

Natpisi, novac kao i drugi očuvani spomenici – skulpture u kamenu, mramoru i terakoti, vaze, uostalom sve što je do nas stiglo u malom broju u odnosu na ono što je nekoć stvarala cvatuća zajednica, daju nam mogućnost upoznavanja isejskog panteona. Već smo spomenuli isejskog heroja eponima Jonija i natpis na kojem se *Issa* naziva Jonijevim otokom, te novce s njegovim imenom koji potvrđuju njegovu popularnost i snagu njegova kulta. Isejci su ga možda poštovali kao svog mitskog pretka i osnivača, a možda pak kao povijesnu osobu koja je u nekom vremenu vladala otokom i susjednim predjelima. Vjerojatnije je ipak da je točna prva inačica, ona o mitskom eponimu po kojem se *Issa* naziva Jonijevim otokom. Glavno je božanstvo bilo, dakako, Zeus čiji lik nalazimo na isejskom novcu. Isejci su kovali vlastite emisije novca s legendom ΙΣΣ(ΑΙΩΝ) (sl. 3). Prema J. Brunšmidu, bilo je 38 tipova novca kovanih u *Issi*, od kojih je do danas nađeno oko 1.300 komada. Novac je uglavnom brončani, no u novije vrijeme nađeni su i srebrni primjerci. U prvoj se fazi nakon doseljenja koristio sirakuški novac, a zatim su se, od prve polovice 4. st. pr. Kr., po uzoru na njega počele kovati emisije u vlastitoj kovnici. Na novcu se najčešće nalaze glava Atene s kacigom, glava Here i Dioniza. Na reversu su prikazani zvijezda, dupin, koza, Dionizova posuda kantaros, amfora, jelen. Prirodno je da se na tom izrazi

to vinogradarskom otoku najviše poštivao bog Dioniz, što se vidi po novcu s njegovim simbolima, kao i po drugim spomenicima (kantaros, grozd, maska). Zanimljivo je da je na nadgrobnim spomenicima najčešće teoforno ime Dioniz. Omiljen je bio i kult božice Artemide. Danas je izgubljen jedan natpis koji je bio posvećen Artemidi Ferskoj (*Pherai*, grad u Tesaliji), kao neka daleka reminiscencija na davne veze otoka *Issa* s tom grčkom pokrajinom. Jedan od najljepših spomenika isejske grčke antike, kao i istočnojadranske antike uopće, jest brončana glava Artemide, visine 21 cm (kip je, dakle, mogao biti visok 120 cm), prvorazredan umjetnički rad po uzoru na praksitelovsku ikonografiju. Poštivanje Afrodite posvjedočeno je i na nekim predmetima isejske arheologije kao, primjerice, na posudama tipa oinohoe s prikazom Afroditine ptice golubice. Isejci su poštivali i svoje dorske heroje, Herakla i Diomeda po kojem su nazvali za plovidbu pogibeljni rt između Trogira i Rogoznice. Ulomak antičke posude na kojem je ispisano Diomedovo ime nađen je na otočiću Palagruži, važnoj postaji na transjadranskom plovnom putu. Diomedovi su otoci, kako se obično smatra, u antici bili današnji Tremiti blizu poluotoka Monte Gargana, pa bi taj keramički nalaz, uz druge elemente, išao u prilog pretpostavci da je i Palagruža bila Diomedov otok. U *Issi* su nađeni i drugi pojedini spomenici koji isejski panteon obogaćuju bogovima helenskog Olimpa i egipatskim božanstvima. To su arhajska keramička statua bez glave, vjerojatno Perzefonina, zatim terakotni kipići Erosa i Psihe te Erosa na poklopcu posude, pa terakotni prikaz Horusa ili Harpokrata na pijetlu. Ta šarena religijska slika poklapa se sa slikom koju pružaju druge slične grčke naseobine. Ona ujedno svjedoči o otvorenosti otoka različitim utjecajima iz pojedinih područja Sredozemlja – Grčke, južne Italije, Egipta i Male Azije, kamo su stizali i trgovali isejski brodovi, jednako kao što su i drugi brodovi pristajali na *Issi* na svom putovanju Jadranom. Ta je slika u rimsko doba obogaćena sinkretizmom novih božanstava, što je bjelodano na nekim očuvanim natpisima.

Issa je tijekom 4. st. pr. Kr. stekla gospodarsku snagu zahvaljujući pomorstvu i trgovini s ilirskim krajevima te s južnom Italijom i Grčkom. Posebno je ilirsko kopno bilo zainteresirano za vrsno isejsko vino za koje su, sudeći po potonulim brodovima u isejskom podmorju te čuvenoj Agatarhidovoj pohvali isejskoga vina, bili zainteresirani i udaljeni krajevi Grčke i južne Italije. Nakon propasti Dionizijeve sirakuške prevlasti u 2. polovici 4. st. pr. Kr. *Issa* se osjetila dovoljno jakom za širenje i zaštitu svojih interesa – osniva svoju naseobinu u današnjoj Lumbardi na otoku Korčuli, 2 km istočno od današnjega grada Korčule, antičke Korkire, knidske naseobine koja je bila stradala u prethodnom, 5. st. pr. Kr. Nažalost, nije nam očuvano izvorno grčko ili ilirsko ime toga naselja, no do nas je došao dragocjeni grčki natpis, čuvena "lumbardska psefizma" (sl. 4), ukaz uklesan na kamenoj ploči u kome je u pojedinostima opisan proces osnivanja naseobine. Natpis je datiran isejskim hijeromnamonom Praksidamom i nepoznatim logistima koji sklapaju ugovor s Pilom i sinom mu Dazom, vjerojatno ilirskim poglavarima otoka koji su preu-

Sl. 4. Natpis iz Lumbarde

Fig. 4. The psephysma of
Lumbarda.

zeli na njemu vlast nakon propasti knidske naseobine. Utvrđuje se redosljed ždrijebova i površina zemlje od četiri i pol, tri i jednog pletra (1 *plethron* = 950 m² = 0,05 ha) koju će dobiti svaki kolonist, kako unutar gradskih zidina tako i u polju. Prednost pri ždrijebanju imaju oni koji su došli prvi, a zemlja se ne smije otuđiti niti prodati. Slijedi popis od dvjestotinjak kolonista podijeljenih u tri dorske file, već spomenute *Dymanes*, *Hylleis* i *Pamphyloi*. Ovaj je natpis neobično važan za upoznavanje načina grčke kolonizacije u cjelini. Isejci su, naime, ovamo poslali doseljenike zbog plodnog polja i nadzora nad plovnim kanalom i prometom koji je ovuda stalno teкао. Polje je dugo oko 2,5 km u smjeru istok – zapad i oko 500 m u smjeru sjever – jug, veoma je plodno i pogodno naročito za uzgoj vinove loze. Zanimljivo je da se izvršno bijelo vino iz njegovih vinograda naziva "grk", čuvajući možda i u tom imenu reminiscenciju na davne antičke korijene ovdašnjeg uzgoja vinove loze. Isejci su osnivanjem te naseobine ostvarili svoj strateški interes i utemeljili gospodarsku bazu za kontrolu mnogo šireg jadranskog područja. Ponovili su, dakle, ono isto što su dva stoljeća prije njih bili učinili Korkirejci s Krfa i Knidani. Arheološki ostaci u Lumbardi skromni su, jer ih je kasnija naseljenost i tisućgodišnja obrada zemljišta uništila. S podnožja brežuljka Koludrta na istočnoj strani današnje lumbardske luke potječu grčki grobovi s helenističkim posuđem, a na vrhu brežuljka je godine 1968. otkopana velika helenistička cisterna s debelim slojem hidrauličke žbuke. Na istom je mjestu ili u njegovoj blizini godine 1877. bio nađen glavni ulomak spomenute psefizme, dok su pojedini manji ulomci s imenima kolonista bili nalaženi kasnije – posljednji i najnoviji godine 1967. i 1969. Logično je pretpostaviti, s obzirom na mjesto nalaza tih ulomaka, da se ovdje, na vrhu brežuljka, nalazila odgovarajuća akropola isejsko-grčkog naselja, koju su kasnije gradnje i odnošenje kamena u kasnijim stoljećima doslovce prebrisali s lica zemlje. Neki ulomci natpisa bili su nađeni u zidovima srednjovjekovne crkvice Sv. Ivana koja se nalazi u podnožju brežuljka Koludrta i koja se kao ruševina spominje godine 1388. Za razliku od Visa, na kojem je u Dračevom polju očuvana grčka katastarska podjela, u Lumbardi je intenzivna obrada zemljišta tijekom mnogih stoljeća uništila tu izvornu podjelu. Čini se da je glavna današnja prometnica, koja poljem prolazi u smjeru istok – zapad, tu funkciju imala već u antici. Na ovaj se put, naime, u istočnom dijelu polja svojim sjevernim zidom u dužini od 93 m naslonila rimska ladanjska zgrada, *villa rustica* iz 1. st. pr. Kr. Datacija se izvodi po dijelu zida koji je bio sagrađen u tehnici tzv. mrežaste gradnje (*opus reticulatum*) s kockastim blokovima kamenja kakve nalazimo u Pompejima iz toga razdoblja. Rimski je vlasnik tog prostranog dobra u svome posjedu najvjerojatnije imao i čitavo lumbardsko polje, pa je možda već on mijenjao stari raster izvorne grčke mreže čestica.

Svoje je posjede *Issa* proširila i na susjedno ilirsko kopno. Pretpostavlja se da se to dogodilo nakon što su Rimljani 219. pr. Kr. porazili Demetrija Farskog, državnika i stratega koji je praktički neovisno od 229. do 219. pr. Kr. vladao većim dijelom istočnoga Jadrana, od Epira do Liburnije, kao rimski klijent. Kada je počeo neovisno vladati svojom dinaste-

jom koju mu je Rim bio dodijelio i ugrožavati rimske interese, Rimljani su ga napali i srušili njegovu vlast likvidiravši njegova uporišta *Dimallum* (Kalaja Krotine u Epiru, današnja Albanija) i glavno središte u *Pharosu* (Starome Gradu na otoku Hvaru). Ilirska država na čelu s Teutom i Demetrijem izravno je ugrožavala Isejce i oni su stoga zatražili zaštitu od rimskog senata. Rimsko-isejsko poslanstvo došlo je na Teutin dvor, ali su Iliri ubili članove tog poslanstva, Rimljanina Korunkanija i Isejca Kleempora, dok su se vraćali neobavljena posla. Taj je incident, uz ilirsko gusarenje, bio jednim od razloga rimske kaznene ekspedicije 229. pr. Kr. Rimljani su tada po prvi put stupili na istočnu jadransku obalu. *Issu* su oslobodili ilirskog opsjedanja, kako to bilježi Tit Livije, pa oni ratuju s Rimljanima kao njihovi saveznici protiv Filipa V. u II. makedonskom ratu 201. pr. Kr. kod otokâ Eubeje, Skira i Ikosa. Godine 198. pr. Kr. 30 isejskih lađa s posadama sudjeluje u operacijama oko Peloponeza, a 192. pr. Kr. Isejci pomažu Rimljanima u ratu protiv sirijskog kralja Antioha III. s lađama i vojnicima u bitci kod luke *Phoenicunta* nedaleko od grada Patara na jugozapadnom podbrežju Male Azije. Isto su tako pomogli Rimljanima u ratu protiv makedonskog kralja Perzeja, sina Filipa V., kada su poslali u Dirahij dvanaest svojih lađa. Te aktivnosti omogućile su Isejcima nekako istodobno osnivanje njihovih emporija u Traguriju (Trogiru) i Epetiju (Stobreču). Tragurij se nalazio na otočiću koji je kasnije nasipom bio spojen s kopnom. Suvremeni grad je prekrpio ostatke isejskog naselja koji se nalaze ponegdje i do 2 m ispod suvremene razine i morske površine. Razlog tome je činjenica da istočna obala Jadrana tone oko 1 mm godišnje, pa su se stoga temelji ponegdje i do 2 m našli ispod gradske jezgre. Epetij su utemeljili 45 km istočnije, na poluotoku strmih stijena koji s južne strane gleda prema moru, a sa sjeverne strane naselje su zaštitili debelim zidom od velikih kamenih blokova, čiji su ostaci otkopani na prevlaci ispred suvremenog naselja. I Tragurij i Epetij štitili su s istoka i zapada tzv. Manijski zaljev, kako ga naziva Pseudo Skilak. U sredini između tih dvaju naselja, u prostranom zaljevu uz rijeku Salon (današnji Jadro), nalazila se ilirska Salona u koju su Isejci tek kasnije prodrli. Oba isejska emporija prvi spominje povjesničar Polibije, vezano uz događaje koji su uslijedili nakon propasti ilirske države 167. pr. Kr. U tom prilikom nastali politički i strateški vakuum na istočnoj obali Jadrana tada ulazi moćno ratničko pleme ilirskih Delmata. Prema Polibiju, suvremeniku tih zbivanja, oni napadaju isejske naseobine Tragurij i Epetij, pa se Isejci ponovno obraćaju senatu za pomoć. Senat je uputio vojsku na Delmate i ona je 156. pr. Kr. spalila njihovo središte Delminij (današnje Duvno – Tomislavgrad u jugozapadnoj Bosni). Time je počeo niz rimskih ratova s Delmatima, ratova koji će s prekidima potrajati do godine 9. poslije Krista, kada su Rimljani u ognju i krvi ugušili veliki ilirsko-delmatski ustanak pod Batonovim vodstvom. Tek tada mogla je početi prava pacifikacija i romanizacija čitavog Ilirika, gradnjom cesta i osnivanjem legijskih logora. Po Delmatima, najupornijim nositeljima otpora, čitava je novostvorena provincija dobila ime Dalmacija, a sjeverni dio Ilirika između Save i Dunava dobio je nešto kasnije ime Panonija.

Isejci su došli pod patronat Rima pa se njihova povijest do Cezarova doba odvija razmjerno mirno, obilježena trgovinom, pomorstvom i proizvodnjom vina. Na otoku se proizvodi i keramička roba koja oponaša južnoitalske uzore, tzv. *Gnathia* keramika, a uvozi se i luksuzna roba iz Grčke i južne Italije. Velika nekropola od blizu 300 grobova iz vremena isejske neovisnosti, istražena od 1983. do 1985., dala je brojne keramičke i druge nalaze, Tanagra kipiće, kopče i drugo što nam pomaže za upoznavanje kulturne razine i gospodarskog stanja isejske zajednice. Natpisi upućuju na veze *Isse* s ilirskim kopnom i krajevima u južnoj Italiji – Daunijom, Apulijom, Mesapijom i Sirakuzom.

Rimska prevlast na Jadranu dovodi italске trgovce i zakupnike, omražene publikane i negotijatore te druge doseljenike i na *Issu* i na kopno, posebice u područje Manijskog zaljeva i u Salonu. Oni ugrožavaju isejske interese, uzurpirajući njihova zemljišta i druga prava. Isejci su stoga 56. pr. Kr. uputili poslanstvo Gaju Juliju Cezaru koji je kao prokonzul Galije i Ilirika tada boravio u Akvileji. Cezar je Isejcima potvrdio njihove povlastice vezane uz slobodnu trgovinu i veze s Tragurcima i Epetijcima. To, međutim, nije smanjilo jačanje i priljev rimskih došljaka, Cezarovih pristaša, koji su nastavili ugrožavati interese isejskih građana. Stoga su Isejci u sukobu između Cezara i Pompeja 49. pr. Kr. stali na Pompejevu stranu, nadajući se od njega dobiti povrat svojih prava. Pompejevci su, međutim, poraženi u pokušaju opsjedanja Salone koju su cesarovci obranili. Godine 46. pr. Kr. u isejsku je luku svojim brodovljem uplovio Cezarov prokonzul Publije Vatinije, nakon što je kod Taurisa (Šćedra) porazio Pompejeva zapovjednika Marka Oktavija koji je zatim pobjegao iz *Isse* na Siciliju. Nakon gotovo dva i pol stoljeća svoje autonomije polis *Issa* izgubio je svoju neovisnost i postao *Issa civium Romanorum*, naselje rimskih građana. Grad je sada rimski municipij koji i dalje doživljava određeni procvat, o čemu svjedoče arheološki ostaci iz rimskog razdoblja – teatar, terme, kipovi, natpisi, novac i drugi nalazi, koji krase arheološke zbirke viškog, zagrebačkog, splitskog, bečkog i drugih muzeja.

Za razliku od *Isse*, osnutak jonske naseobine u *Pharosu* (Starome Gradu) na susjednom, sjevernom otoku Hvaru poznat nam je zahvaljujući opisu koji je ostavio povjesničar Diodor Sicilski: "Dok se to događalo (Dionizijeve akcije u Epiru), po nekom proroštvu Parani su odaslali iseljenike u Adriju (Jadran) i u njoj osnovali naseobinu na otoku koji se zove Pharos, a u tome im je pomogao tiranin Dionizije. On sam je bio poslao apoikiju u Adriju nekoliko godina prije i osnovao polis koji se zove Lissos (Issa). Nakon što je prošla godina dana, u Ateni je bio arhont Diotref, a u Rimu konzuli Lucije Valerije i Aulo Manlije, a u Elidi se slavila 99. olimpijada na kojoj je u trčanju pobijedio Dikon iz Sirakuze. U to su vrijeme Parani, koji su osnovali Pharos, dopustili su barbarima koji su ondje ranije živjeli mirno nastaviti na jednom veoma utvrđenom mjestu, a oni sami nastanili su se uz more i sazdali polis. Budući da je prisutnost Helena smetala barbarima koji su tu odranije stanovali, pozvali su u pomoć Ilire koji su obitavali preko (na kopnu), pa su prešli s mnogo malih lađa na Pharos, a bilo ih je preko deset tisuća, te napavši Helene mnoge

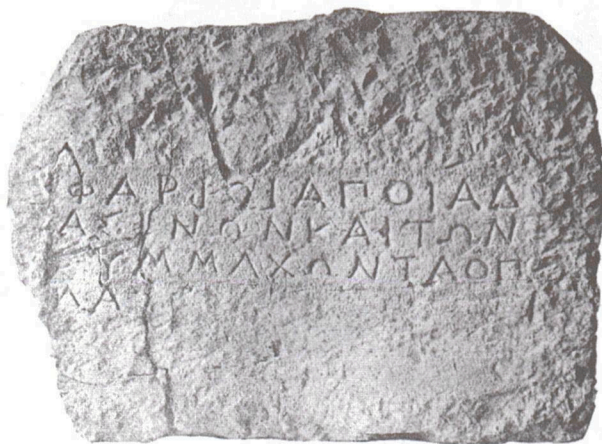
poubijali. A eparh, kojeg je Dionizije bio postavio u Lissosu (Issi), zaplovio je s mnogo trijera na ilirske brodice i dijelom ih potopio, a dijelom zarobio i pobio preko pet tisuća barbara, a žive zarobio oko dvije tisuće" (XV.13-14).

U ovom tekstu dragocjenom za početak pisane povijesti istočne jadranske obale susrećemo se s nekoliko vijesti koje su svojevrsan primat te povijesti. Ovdje je opis prvog pomorskog sukoba u današnjem hrvatskom moru, i to između došljaka i domorodaca, što je značajka čitave kasnije povijesti tih krajeva. Zahvaljujući spomenu 99. olimpijade, dobili smo i točnu godinu osnutka važne grčke naseobine na otoku Hvaru, koja je mnogostruko označila razdoblje helenske prisutnosti u središnjem otočnom dijelu našeg primorja. To je godina 385./384. pr. Kr., kojoj odgovaraju i druga povijesna i arheološka vrela kao i Dionizijeve akcije u tom razdoblju. U 19. i u 20. st. bilo je sporova oko ubicacije *Pharosa*. Jedni su ga smještali u današnji grad Hvar u zapadnom dijelu otoka, koji je u hrvatskoj jezičnoj inačici naslijedio, skupa s otokom, i to ime; drugi su ga stavljali u Stari Grad na istočnom kraju prostranog i dubokog zaljeva, s plodnim i ravnim poljem istočno od grada. Arheološki spomenici, novac, natpisi, gradski zidovi i topografija tog otočnog predjela uklonili su dileme i presudili u korist Staroga Grada ispod kojega se nalaze ostatci grčkog naselja. Naime, već i ime Stari Grad (*Palaeopolis*) označava znatne ruševine koje su Hrvati zatekli kada su u 1. polovici 7. st. stigli na otok Hvar i nazvali tim imenom mjesto koje je ovdje postojalo i prije njihova dolaska. Jednako ime nosi i rimskodobno, ranije liburnsko, naselje *Argyruntum* koje se danas također naziva Starigrad. Glede imena današnjega grada Hvara, možemo pretpostaviti da je njegov položaj utjecao na njegovo ime. Mjesto se, naime, nalazi na veoma frekventnoj pomorskoj ruti, tako da se praktički svaka lađa koja je plovila duž istočne jadranske obale ovdje zaustavljala. U svijesti moreplovaca poistovjetilo se ime otoka i važne hvarske luke, pa je i to staro ime prešlo i na zapadnu stranu. Hrvatski renesansni pisci Hektorović i Lucić nazivaju dva glavna otočna mjesta Stari i Novi Hvar. Pitanje tih imena povijesno je i lingvističko pitanje koje do danas nije riješeno. Možda će budući nalaz nekog natpisa ili arheološkog spomenika riješiti i taj problem.

Uz prvu bitku između Grka i Ilira vezuje se, po mišljenju arheologa i povjesničara, najstariji grčki natpis na našoj obali, nađen u 19. st., a čuva se u Arheološkom muzeju u Zagrebu. Natpis glasi: Φάριοι ἀπὸ Ἰαδασίωνων καὶ τῶν συμμάχων τὰ ὄπλα... (sl. 5). Smatra se da ga treba povezati upravo s gore spomenutom bitkom u kojoj su Farani pobijedili ilirske Jadasine i dio plijena vjerojatno posvetili u nekom gradskom hramu. Jadasini su živjeli ili oko Salone (Solina) ili oko Jadera (Zadar). Smatra se da su Liburni bili organizatori otpora ilirske koalicije protiv novopridošlih Grka. Najnovija istraživanja u području grčkog Farosa pokazuju da se ispod sloja grčkoga grada nalaze temelji ilirskih nastambi koje su stradale u vatri. Sudeći po tome, dolazak kolonista nije prošao bez otpora, a te su spaljene nastambe posljedica nekog ranijeg sukoba.

Dakako, veze otoka Hvara s grčkim i egejskim svijetom bile su mnogo starije od Dionizijeve kolonizacije. One sežu, kako smo to vidjeli, već od neolitika i nešto kasnijeg mikenskog vremena. Zanimljiva je epizoda koja se povezuje s Ksenofanom, poznatim osnivačem eleatske filozofske škole, koji je bio posjetio Paros. Neki stručnjaci smatraju da je riječ o *Pharosu* na Jadranu, a ne egejskom Parosu. Ksenofan se zanimao za prirodne fenomene pa je tumačio i fosilne ostatke. Kako je zabilježeno, na Parosu ili *Pharosu* vidio je u kamenu otisnute srdele. Budući da je na otoku Hvaru nađeno više takvih fosilnih riba, to je dalo temelja pretpostavci da je Ksenofan iz Eleje (nasuprot Caprija) došao na *Pharos*. Živio je veoma dugo, 90 godina (570.-480. pr. Kr.), pa se njegov pretpostavljeni boravak na Hvaru datira oko 500. pr. Kr. Spomen da je posjetio Paros ne proturječi njegovu boravku na *Pharosu*, jer se oba imena kod starih pisaca međusobno poistovjećuju. Ime *Pharos* je, po mišljenju lingvistâ, veoma staro i pripada predgrčkom nasljeđu. Strabon u dva navrata bilježi kako se *Pharos*, naseobina Farana, ranije zvao Paros; to potvrđuje i Skimno s Hija u 5. st. pr. Kr., u navodu što ga je zabilježio Stjepan Bizantinac, leksikograf iz 6. st., koji kaže da osim egejskog Parosa ima i drugi, liburnski, u Jadranu. Taj je leksikograf uz ostalo spomenuo još jednu naseobinu Parana, a to je *Anchiale* za koju se pretpostavlja da se također nalazila na otoku Hvaru, no njenih tragova ne nalazimo.

Paros je već u arhaisko doba poduzeo ekspanziju i uživao izvjesno blagostanje u razdoblju od 8. do 5. st. pr. Kr., zahvaljujući svojim čuvenim kamenolomima mramora, trgovini i pomorstvu. Znade se da su Parani 680. pr. Kr. na otok Thasos u sjevernoj Egeji uputili 1.000 kolonista pod vodstvom pjesnika Arhiloha. Mogli su, prema tome, u nekom kasnijem razdoblju, kao primjerice u doba korintsko-korkirejskih plovidbi Jadranom tijekom 6. st. pr. Kr., poslati jednu svoju naseobinu i na Hvar. Ona je, prema nekim mišljenjima, propala u 5. st. pr. Kr., kao što je bio slučaj i s već spomenutom knidskom naseobinom na Korkiri Melaini. Veliki hrvatski lingvist i ilirolog Antun Mayer (1883.-1957.) napisao

Sl. 5. Natpis o pobjedi Farana nad Jadasinima

Fig. 5. The inscription commemorating the victory of the Pharians over the Iadasiinians.

je vrsnu studiju o imenu *Pharosa* i *Korkyre Melaine*. On smatra da su imena *Pharos* i *Paros* povezana, to jest da je *Pharos* samo izvedenica od imena *Paros*. Sudeći prema indoeuropskim i drugim kasnijim jezičnim korijenima, bila bi to skupna imenica sa značenjem "pokriven, pokriven šumom", dakle "šumovit". To je značenje još jednoga imena koje se vezuje uz antički Hvar, a to je *Pityeia*, kako ga je zabilježio Apolonije s Roda u svome spjevu *Argonautica*. Opisujući plovidbu Argonauta duž jadranske obale prema jugu, u stihovima 564-565 piše: "U moru su liburnski otoci i Diskelad i ubava Pitijeja". Prema rasporedu imena, Pitijeja bi bila otok Hvar, koji je bio borovit, onda kao i danas, a to je ime očuvano u imenu sela Pitve u središnjem dijelu otoka, istočno od *Pharosa* (Staroga Grada). Poznato je da je na egejskom Parosu bila razvijena brodogradnja i da su tamošnji brodograditelji bili razvili tip manjeg brzog jedrenjaka sličnog ilirskim liburnama. S druge strane, Grčka je rano ostala bez drva za gradnju brodova, pa je građu morala nabavljati u Makedoniji, Trakiji i Tesaliji, a valjda i na Jadranu. Kvalitetna hvarska česmina ili primorski hrast (*quercus ilex*) i smolasta borovina bili su dobra građa za lađe. Arheološki nalazi dosad nisu potvrdili te povijesne i lingvističke podatke, ali oni su zabilježeni i u njima se, kao i u drugim analognim slučajevima, nalazi i dio povijesne istine. Prikazi brodova na novcu ilirskih plemena Daorsa i Labeata, kao i toliko puta u antici potvrđene plovidbene kvalitete liburnâ, lađa koje su ime dobile po vrsnim pomorcima Liburnima, dovoljno govore o vještini ilirskih brodograditelja i kvaliteti ilirskoga drva koje su koristili za gradnju brodova.

Parani su po dolasku u *Pharos* sazdali grad u istočnom završetku prostranog i dubokog zaljeva. Kao i u *Issi*, prostor unutar gradskih zidina nije bio velik. Zidine u nekim dijelovima nisu očuvane, no sudeći po stanju na terenu zatvarale su površinu od oko 150 x 200 m. Debljina bedema u vidljivim, očuvanim dijelovima iznosi 3 metra. Bedemi su bili sa

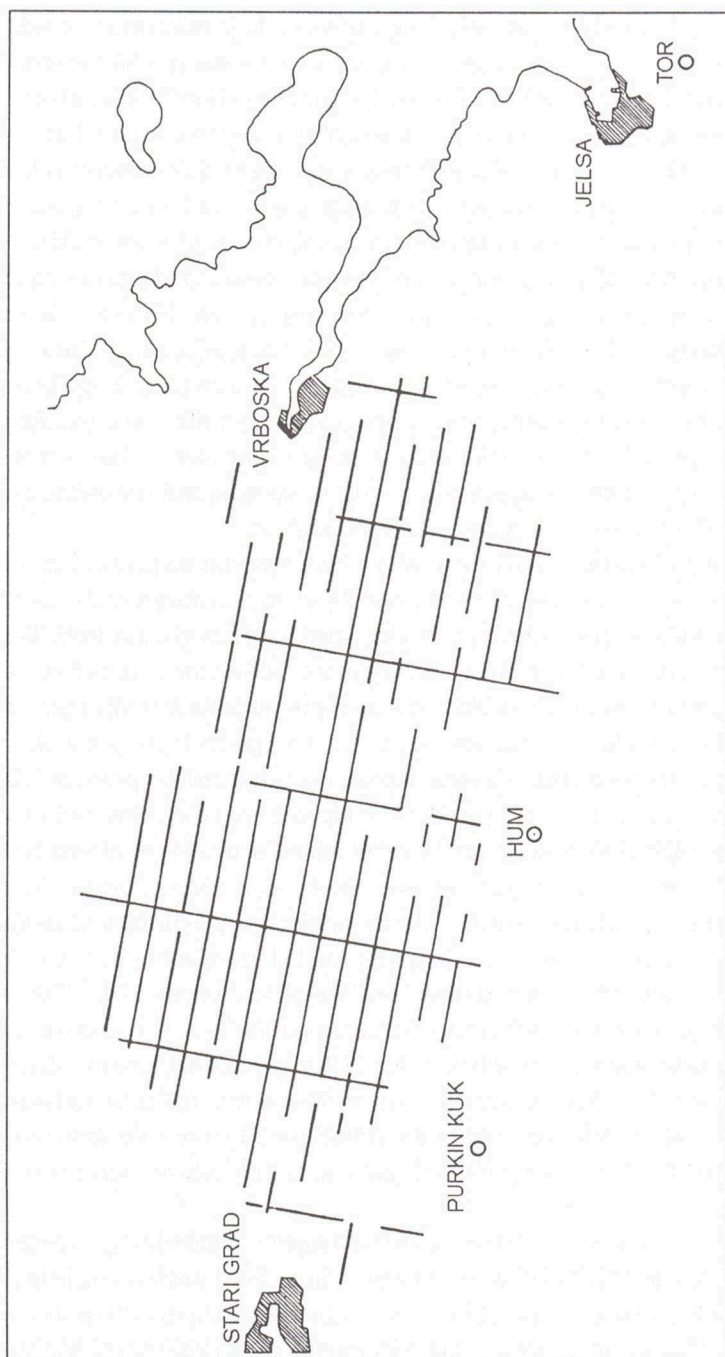

Sl. 6. Novac Farosa – Fig. 6. Coin of Pharos.

građeni od velikih četvrtastih blokova lokalnog vapnenca, koje nalazimo naknadno uporabljene i uokolo antičkog perimetra grada. Istraživanja unutar gradske jezgre dala su brojne ulomke grčke keramike iz 5., 4. i 3. st. pr. Kr. Uz to ima i kovinskih nalaza – fibula, zlatnog nakita i novca. *Pharos* je kovao novac po uzoru na svoju metropolu Paros, s prikazom Zeusove glave i kozom na reversu, dok kasnije emisije imaju Dionizovu glavu i njegovu karakterističnu posudu, kantaros (sl. 6). Kantaros je tipični Dionizov pehar s kojim se on veoma često prikazuje na spomenicima, a naročito na oslikanim antičkim vazama crno- i crvenofiguralnog stila. Očuvano je oko 3.000 primjeraka farskoga novca, a kovani su bili i srebrnjaci, što govori o gospodarskoj snazi ovoga polisa. Na nekim se novcima nalaze i glave Artemide i Perzefone, a česta su i slova ΦΑ, kratica od genitivnog oblika ΦΑ(ΠΙΩΝ). Na otoku Parosu održavale su se poznate svečanosti u čast boga Dioniza, pa su i Farani veoma poštovali to popularno božanstvo, zaštitnika života i vegetacije, a posebice vinove loze koju su Farani uzgajali u svome prostranom polju dužine 7 km u smjeru istok – zapad i širine do 2 km u smjeru sjever – jug. Tu su uspijevale i masline, smokve i druge mediteranske plodine svojstvene ovome podneblju.

U ovoj središnjoj hvarskoj ravnici, najvećoj takvoj površini na jadranskim otocima, očuvao se jedinstveni spomenik grčke civilizacije. Riječ je o pravilnoj mreži izvorne grčke podjele zemljišta, kako sam to utvrdio u svojim istraživanjima godine 1976. Ta *chora* ili katastar podijeljen je na pravilne izdužene pravokutne čestice dimenzija 1 x 5 grčkih stadija, odnosno 180 x 900 m (sl. 7). Za razliku od ranijih mišljenja da je ovdje riječ o rimskoj podjeli zemljišta (tzv. limitaciji), pošao sam od podataka o podjeli zemlje u grčkoj naseobini u Lombardi na otoku Korčuli, uklesanih u poznatoj "lumbardskoj psefizmi". Logično je bilo zaključiti da je i organizirani jonski polis *Pharos* svoju *choru* podijelio i odredio pojedine čestice zemljišta kolonistima, gradu, hramovima i drugim korisnicima. S obzirom na to da su granične linije čestica, ograđene zidovima, bile izvedene kao putovi kroz polje, i kasnija su ih stoljeća poštovala i čuvala. Tako se, primjerice, u statutu srednjovjekovne hvarske komune iz godine 1331. često spominju međe i granice posjeda označene *per viam antiquam* i *per viam veterem*, jer su ih već onda znali kao veoma stare. Zahvaljujući tome, čestice i podjela ostali su gotovo netaknuti do naših dana. U najnovije su ih vrijeme dijelom narušile neke trase novih cesta i neki ilegalni zahvati, kao primjerice gradnja zračne luke usred polja koju je, bez obzira na mišljenje stručnjaka, bivša komunistička jugoslavenska vojska kanila sagraditi godine 1986. Sreća da je sve stalo samo na izravnavanju dijela zemljišta i uklanjanju međašnih zidova, no nije bilo asfaltiranja pa je šteta ipak ograničena.

Riječ je, dakle, o izvornoj grčkoj *chori*, klasičnoj podjeli zemljišta koju je u ovoj otočnoj ravnici izvršio polis *Pharos* i dodijelio svojim građanima. Treba naglasiti da je to najbolje očuvana takva podjela na antičkom grčkom Sredozemlju, u usporedbi sa sličnim podjelama očuvanim u južnoitalskim gradovima Metapontu, Herakleji Sirijskoj, Megari Hible-

Sl. 7. Grčka podjela zemljišta na otoku Hvaru – Fig. 7. Greek land division on the island of Hvar.

ji na Siciliji, te nekima u Atici, Halieju u Argolidskom zaljevu, na Rodosu te Hersonesu Tauridskom (Krim). To su, naime, podjele dosad utvrđene na terenu i posredstvom zračnih snimaka. Mnoge je takve katastrofe uništila kasnija intenzivna obrada zemljišta pa je teško očekivati neka spektakularna otkrića, pogotovu ne ovako (stjecajem specifičnih okolnosti) očuvana kao na otoku Hvaru. Zračni snimci pokazuju veličinu posla što su ga helenski mjernici obavili na tako sjajan način u pravilnoj katastarskoj mreži koja je čitavu jednu ravnicu pretvorila u svojevršno umjetničko djelo u jedinstvenom mediteranskom krajo-liku. Na zračnim snimcima može se raspoznati broj od 73 čestica. Njihov nam broj i veličina mogu dati barem okvirne podatke o veličini naseobine *Pharosa* koji je, prema proračunu odnosa između broja i veličine čestica, mogao imati 500-600 stanovnika. Oni su mogli dobro živjeti od poljoprivredne proizvodnje u svojoj plodnoj ravnici koja, treba to naglasiti, na više mjesta ima živu vodu pa je i danas poznata po kvaliteti svojih vinograda, maslinika i drugih poljoprivrednih površina. Arheološki, materijalni ostaci potvrđuju gospodarsko blagostanje farskog polisa koje se temeljilo i na pomorstvu i ribarstvu te na trgovačkim vezama sa susjednim ilirskim kopnom. To potvrđuju i novija istraživanja na nekim lokalitetima iz unutrašnjosti, posebice u Ošanićima kod Stoca u Hercegovini, ilirsko-helenističkom središtu plemena Daorsa, u kojemu su nađene vinske amfore sa žigovima *Pharosa* i njegovim novcem.

Za razliku od Visa, Hvar je po površini dvostruko veći otok – ima 299,6 km² (Vis tek 99 km²). Usporedbe radi, spomenimo da Paros, s kojeg su došli farski kolonisti, ima 209 km². *Issu* je štitilo more i razmjerna udaljenost od kopna, kao i njezina mornarica, pa je svatko tko ju je želio osvojiti morao imati dovoljno brodova da bi zaposjeo otok. Zahvaljujući tome, neovisnost Visa očuvana je sve do vremena rimskog osvajanja. Nasuprot tome, Hvar je veoma izdužen otok, od istočnog do zapadnog kraja dugačak oko 70 km. Svojim istočnim krajem približava se kopnu na oko 1.800 m, a tu je udaljenost u slučaju potrebe moguće i preplivati, a još lakše preploviti. Komunikacija je ipak otežana zimi, kada puše jak sjeveroistočnjak (bura) koji se obrušava s padina Biokova i često onemogućava plovidbu. To vrijedi i za jugoistočnjak koji puše iz smjera Otranta, što zna potražati danima. Kako je otok vrlo izdužen, na njemu su oduvijek postojala dva zasebna dijela, međusobno odvojena strmim i razmjerno visokim brdskim lancem koji je otok dijelio na strmu južnu i blažu sjevernu polovicu. Zapadni dio otoka, s naseljem na mjestu današnjega Hvara (ondje je već u brončano doba stajala snažna ilirska gradina), bio je više okrenut ka otvorenome moru i Visu. I Hvar, kao i *Pharos* (Stari Grad), ima plodno polje, ilovasto zemljište koje se istočno od grada spušta u terasama, a ima i poneko vrelo žive vode.

U istočnom dijelu otoka, koji počinje od Jelse gdje završava središnja otočna ravnica, reljef postaje kamenitiji i većinom je bezvodan. To je bio više stočarski dio otoka, također nastanjen Ilirima koji su živjeli na svojim gradinama, njih desetak na broju, još od bronča-

nog doba. Antika je ovdje slabije zastupljena – pretežito je riječ o ostacima iz rimskoga doba. Na istočnom kraju otoka nalazi se mjesto Sućuraj uz koje je omanje plodno polje s ostacima rimskih ladanjskih vila koje su bile i središtima poljoprivrednih imanja. Iz sućurajske luke promet se usmjeravao prema ilirskom ardijejskom kopnu, ušću rijeke Narona (Neretve) i ilirsko-grčkom emporiju koji se nalazio u luci Narone. Preko ovog istočnog dijela na otok su stizali doseljenici s kopna donoseći sa sobom svoju pretpovijesnu keramiku i kovinske predmete (bodeže i fibule) kakve nalazimo u njihovim pretpovijesnim grobovima od kamenih ploča u tumulima od nasutog kamenja. Povezanost s unutrašnjošću ilirskog kopna i s ilirskom obalom u ovom dijelu otoka Hvara oduvijek je bila naglašena, pa je stoga uvijek postojala i određena napetost između ovdašnjih stanovnika i onih u zapadnom dijelu otoka. Dok su na vlasti bili Dionizije Stariji i njegov sin Dionizije Mlađi (405.-347. pr. Kr.), Sirakuza je imala pomorsku prevlast na Jadranu i farski su Grci bili sigurni. S nestankom te zaštite na istočnoj jadranskoj obali, uz oživjelu liburnsku zajednicu, pojavljuje se i novi politički čimbenik – ilirska ardijejska država ili savez.

Ardijejci

Ilirsko pleme Ardijejci, kako je to zabilježio Teopomp, sredinom 4. st. pr. Kr., uslijed keltskog pritiska spustilo se na obalu Jadrana i tijekom vremena zaposjelo područje od Epira do rijeke Cetine, a možda i Krke, sjevernije na našoj obali. Tako je i otok *Pharos* ušao u krug izravnog ardijejskog utjecaja. S Ardijejcima je oživjelo i jadransko gusarenje, pa je Dionizije Mlađi devet godina nakon očeve smrti (359./358. pr. Kr.) osnovao dvije naseobine u Apuliji, kako bi plovidbu Jadranom učinio sigurnijom. I Atenjani su 325./324. pr. Kr. izdali poseban dekret o slanju jedne apoikije u Jadran, koja je atensku plovidbu i opskrbu žitom imala osigurati od opasnosti koju je predstavljalo tirensko gusarenje (IG II 809; IG² II 1629; Ditt., Syll.³, 305). Tirenjani je drugo ime za Etrušćane, no simbolizira fenomen onovremenoga gusarenja u cjelini, kako nam je poznato iz različitih tekstova. Štoviše, pretpostavlja se i postojanje etrušćanskih uporišta na zapadnoj obali Jadrana – u Picenu i drugdje, odakle je njihova prisutnost prijetila sigurnoj plovidbi. Čini se, međutim, da se odluka Atenjana nije provela u djelo, jer nema traga nekoj stvarnoj atenskoj akciji. Ipak, ona je znakovita za stanje na Jadranu koje je uslijedilo nakon nestanka sirakuške prevlasti. To se nemirno stanje na otoku Hvaru odražava u ostavi novca, zakopanoj kod sela Vrbnja, 3 km istočno od *Pharosa*, nekako istodobno s opisanim zbivanjima (na što upućuju novčići koje ostava sadrži). U ovo se doba (posljednja trećina 4. st. pr. Kr.) na otoku Hvaru pojavljuje nekoliko emisija novca koje prekidaju novac *Pharosa*. Ti prekovi nose legende ΔΙΜ te ΗΡ, ΗΡΑΚΛ, ΗΡΑΚΛΕ, odnosno Herakleje, kao i ime ΙΟΝΙΟΣ. Novac s imenom Herakleje najvećim je dijelom nađen na otoku Hvaru, i to u samome današnjem gradu Hvaru, što nam daje temelja za pretpostavku da je ta lučka naseobina

nakon pada sirakuške prevlasti toliko ojačala, da je našla interesa u kovanju vlastite nominale. Kako smo već spomenuli, nekako istodobno nastaje i Pseudo Skilakov *Periplus* koji bilježi da se od Hiličkog poluotoka plovi ravno i tu je Herakleja s lukom. S obzirom na mjesto u tekstu i na cjelovitu povijesno-geografsku situaciju, logično ju je povezati s mjestom i lukom današnjega grada Hvara. Novac s oznakom ΔIM još uvijek predstavlja nepoznanicu, jer ne znamo odnosi li se legenda na ime nekoga mjesta (*Dim(os)*), kako je to bio riješio G. Novak povežući ga također uz grad Hvar ili je to ime nekog magistrata ili privremenog vladara. U svakom slučaju, u to za otok veoma nemirno doba, u posljednjoj trećini 4. st. pr. Kr. (oko 340.-300. pr. Kr.), koju se sve spomenute emisije. I nakon tih serija *Pharos* i dalje kuje svoj novac – u 3. st. pr. Kr. to su tri manje emisije s glavom Perzefone na aversu te kozom i legendom ΦΑ na reversu. Kovnica je na neko vrijeme prekinula s radom nakon rimskog osvajanja *Pharosa* 219. pr. Kr. i vjerojatnog razaranja grada. Na otoku se tada pojavljuje rimski republikanski novac, ali *Pharos* nastavlja kovati svoj novac koji se razlikuje od prijašnjih emisija: na aversu je glava muškarca (ponekad ovjenčanog lovorovim vijencem), a na reversu kantaros i legenda ΦΑ. Na toj se emisiji uočava pad kvalitete rada kovnice, što je vjerojatno posljedica novih okolnosti i prekida sa starim središtima podrijetla.

Posebno je zanimljiv novac inače nepoznatog Baleja (*Ballaios*), vjerojatno lokalnog hvarskog dinasta koji je zahvaljujući nama nepoznatim uslugama učinjenim Rimu, možda u ratu protiv Gentija, postao rimskim klijentom. Rim mu je povjerio upravljanje većim dijelom obale, od Hvara prema jugu. Taj dinast kuje novac s legendom ΒΑΛΛΑΙΟΥΥ i ΒΑΣΙΛΕΟΣ ΒΑΛΛΑΙΟΥΥ s glavom vladara okrenutom nalijevo u aversu i Artemidom s dva koplja i bakljom, koja korača nalijevo u reversu. Balejeve kovnice djeluju na Hvaru i u Rizonu (Risnu) u Boki kotorskoj, sjedištu kraljice Teute. Njegovi su novci nađeni na različitim mjestima duž naše obale, ali najviše na ta dva spomenuta mjesta, na otoku Hvaru i u Risnu. Pojedini primjerci nađeni su i na Apeninskom poluotoku, od Venetije do Apulije. Balej je kovao brončani i srebrni novac, što svjedoči o njegovoj gospodarskoj moći. Njegove se emisije obična datiraju u vrijeme nakon propasti ilirske države i njenog posljednjeg vladara Gentija (167. pr. Kr.), pa se tako određuje i njegovo povijesno vrijeme, jer ga druga vrela ne spominju. Nakon Balejeva nestanka, farska kovnica djeluje još neko vrijeme ali, čini se, u teškoćama, jer prekiva Balejeve novce. Rimski zakupnici i trgovci su, bez sumnje, i ovdje preuzeli novčane i gospodarske poslove, a vjerojatno je i domaći ilirski živalj dobio svog udjela u tim poslovima. Novac, koji u rasponu od tri stoljeća nalazimo na *Pharosu*, odražava složenu povijest toga grčkoga grada, pa i čitavog otoka koji je po svom obliku i reljefu imao praktički dva središta – *Pharos* (Stari Grad) i važno lučko naselje na mjestu današnjega grada Hvara, s također znatnim ilirskim gradinskim i antičkim ostacima. Bicentrizam na otoku Hvaru rezultat je, kako već spomenuh, njegove izduženosti i prepreke koju stvara brdski lanac razdvajajući ta dva otočna predjela. Sto-

ga je slabljenje domaće vlasti ili pak neke vanjske središnje sile obično otvaralo mogućnosti jačanju lokalnih odrednica, kako u središnjem tako i u zapadnom dijelu otoka. Slični uvjeti u pozadini su nicanja i brojnih središta na grčkim otocima – spomenimo tek Kretu na kojoj su Knosos, Kato Zakro i Festos, te Rodu s Rodosom, Lindosom i Kamirosom. Činjenica je da se tijekom čitave hvarske povijesti otočno središte pomicalo ovisno o moći i utjecajima onih koji odlučuju, bilo na samome otoku ili izvan njega. Blizina ilirskog kopna u antici je također imala svog utjecaja.

Jednu takvu povijesnu situaciju očuvao nam je (nažalost veoma oštećen) grčki natpis, nađen u različito doba na dvije odvojene kamene ploče – fragment B nađen je početkom 19. st., a fragment A početkom 20. st. U magistralnoj rekonstrukciji i lekciji koje su dali najprije J. Brunšmid 1898., pa Louis Robert 1961., vidi se da su se građani *Pharos* našli u teškoj situaciji te da su odlučili zamoliti metropolu u Parosu za pomoć. Ondje je odlučeno da se uputi poslanstvo u Delfe i od proročišta zatraži odgovor. Važna je činjenica, zabilježena na natpisu, da su Rimljani farskom polisom vratili zakone otaca i zemlju koja im je bila oteta. Rimski senat mu je k tome udijelio savez i prijateljstvo (συμμαχίαν καὶ τὴν φιλίαν), a učinjena su mu i druga dobročinstva. Robert je natpis datirao prema sredini 2. st. pr. Kr., kada su grad ugrožavali ilirski Ardijejci i drugi susjedi s kopna i kad je vjerojatno protiv svoje volje bio uvučen u neke operacije protiv Rima, možda već za Demetrija Faranina. Stoga je rimski senat s Faranima postupio kao sa saveznicima, vrativši im ono što im je bilo oduzeto. U povijesnom smislu, Farani su formulom *amici et socii populi Romani* postali rimskim klijentima. Odatle je, u pravilu, pravni razvoj vodio do rimskog municipalnog statusa. Naime, kako je rimska vlast tijekom 1. st. pr. Kr., zahvaljujući djelovanju Cezara i posebice Oktavijana Augusta, sve više utjecala na prilike na istočnoj jadranskoj obali, to su se i nekadašnja grčka autonomna središta milom ili silom uklapala u rimski pravni sustav. S *Issom* je to završilo na silu, akcijom Publija Vatinija 46. pr. Kr., a s *Pharosom* nešto kasnije, možda u vrijeme Oktavijanovih operacija u Iliriku i duž jadranske obale 35.-33. pr. Kr. Tom je prilikom, kako je to zapisao povjesničar Apijan, Oktavijan poubijao i prodao u ropstvo stanovnike otoka Korkire (Korčule) i Melite (Mljet), “jer su gusarili”. *Pharos* se ne spominje – možda je njegova luka služila Oktavijanu kao polazište za dio tih operacija. Plodna hvarska ravnica i ugodno podneblje privukli su rimske posjednike, o čemu svjedoče brojni ostaci rimskih poljoprivrednih rustičkih vila u središnjoj ravnici i drugdje na otoku. Nekoliko rimskih natpisa na otoku Hvaru spominje dekuri-one, članove gradskoga vijeća, što potvrđuje da je i *Pharos* postao municipijem negdje u 2. polovici 1. st. pr. Kr. Grčki je element, međutim, i dalje prisutan na otoku, što se naročito ogleđa u dionizijskim tradicijama kultova Libera i Silvana, rimskih sinkretističkih inačica ranijih helensko-ilirskih dionizijskih svetkovina. Valja spomenuti da su Farani posebno štovali i Afroditu – očuvana su dva natpisa u kojima su Gorgilo, kći Demarhova i Kleunike, kći Hermagorina posvetile Afroditi desetine (*dekaten*). Neki misle da su to bile hetere,

no to je sporno jer su zabilježena imena njihovih očeva; ipak, s obzirom na spomen desetine koju su posvetile božici, to je ipak moguće. Natpisi u svakom slučaju svjedoče o postojanju Afroditina svetišta u gradu. Farski je panteon bio srodan panteonima drugih helen-skih gradova, jer su i u njemu prisutna glavna božanstva Zeus, Dioniz, Artemida, Afro-dita, Perzefona i druga, o čemu svjedoče epigrafički i numizmatički nalazi. Natpisi osim toga otkrivaju i strukturu demokratske uprave, sa skupštinom (*eklesia*), vijećem (*bule*), arhontima, gramatejima, logistima i drugim upravljačima polisa.

Demetrije Hvaranin i dolazak Rimljana

Uz *Pharos* je vezana djelatnost jednog od vodećih likova naše antike. To je Demetrije Faranin, državnik i strateg, koji je odigrao jednu od ključnih uloga u usponu mladog makedonskog kralja Filipa V. u svojstvu njegova savjetnika i saveznika. Demetrijevu povijesnu ulogu opisao je veliki povjesničar Polibije (oko 200.-130. pr. Kr.), suvremenik tih zbivanja. Demetrije je, kao član državnog vijeća (*filos*) kraljice Teute, pripadao najužem krugu upravljača ilirske države. Uporišna središta njegove vlasti bili su *Pharos*, po kojem je i ostao zabilježen u povijesti, te Dimale u Epiru (današnji Kalaja Krotine istočno od antičke Apolonije, današnjih Pojana u Albaniji). Kako su Iliri svojim gusarenjem ugrožavali rimske interese, senat je Teuti uputio poslanstvo, no ona mu je nediplomatski odgovorila da svoje podanike ne može spriječiti u njihovoj djelatnosti od koje žive. Štoviše, dva su poslanika pri povratku ubijena. Senat je stoga 229. pr. Kr. uputio brodovlje prema Jadranu. Demetrije, koji je upravljao Kerkirom (Krfom), poznao je snagu rimskog brodovlja i vojske te ih je dočekao i predao im se kao saveznik. Tako je Rim po prvi puta stupio vojnom silom na istočnu jadransku obalu. Demetrije je s Rimljanima pošao duž obale sve do *Isse*, koja je tom prilikom bila oslobođena ilirske opsade. Nakon što su porazili Teutu, Rimljani su Demetriju povjerali upravljanje nad velikom oblašću, kako kaže Polibije – *megale dynasteia*. Pretpostavljamo da je to bila skoro čitava naša obala, od Liburnije do Epira. Demetrije je svoju vlast shvatio doslovce i poveo vlastitu politiku. Počeo se približavati Makedoniji i nagovarao je mladog kralja Filipa V. da pođe u Italiju i pomogne Hanibalu u ratu protiv Rimljana. Štoviše, u ugovor između Filipa i Kartažana, koji su Rimljani našli na brodu koji je plovio sa Sicilije, Demetrije je unio klauzulu o tome kako će mu Rim, u slučaju Filipove i Hanibalove pobjede, vratiti sve njegove podanike Farane koje drže u svojoj državi. Kad je Demetrije potaknuo Histre na akcije protiv Rima 221. pr. Kr. te zajedno s drugim ilirskim vođom Skerdilaidom pošao u akcije u području Egejskog mora, Rim je 219. pr. Kr. protiv njega uputio konzularnu vojsku od četiri legije i ratne brodove pod zapovjedništvom konzula Lucija Emilija Paula i Marka Livija Salinatora. Demetrije se pripremio na obranu u Dimali i *Pharos*u. Rimljani su osvojili Dimale i okolno područje te lađama krenuli prema *Pharos*u, kamo se Demetrije bio sklonio sa 6.000

vojnika. Konzuli su ratnom varkom izvukli Farane iz grada, doveli ih između svoje dvije vojske i porazili ih; Demetrije se, pobjegavši na lađi, sklonio kod Filipa V. negdje na epirskoj obali i postao njegovim savjetnikom. Konzul Emilije Paulo zauzeo je *Pharos* i razorio ga, kako bilježi Polibije. Demetrije je sudjelovao u različitim Filipovim diplomatskim i vojničkim akcijama, a u službi tog vladara zatekla ga je i smrt prilikom opsade grada Mesene u jugozapadnom dijelu Peloponeza, zimi 215./214. pr. Kr. ili u proljeće 214. pr. Kr. Polibije ovako opisuje njegov završetak: "(Demetrije) je tako neočekivano stigao do kralja Filipa, kod kojeg je proveo ostatak svoga života. Demetrije je bio veoma odvažan čovjek i pun nerazumne smjelosti te potpuno lišen razumnog rasuđivanja. Stoga je završio kako je i zaslužio na osnovu postupaka čitavoga svog života: nastojeći osvojiti Mesenu u dogovoru s Filipom, nepromišljenim načinom punim lude smjelosti, umro je u tijeku ovoga poduhvata. O tome ćemo više govoriti u prikladnome trenutku" (III.19,8-11).

Kako vidimo, Polibije mu priznaje hrabrost, ali ga smatra nepromišljenim i nerazumnim čovjekom. Dakako, prosuđuje ga sa svoje pristrane ahejsko-prorimske točke gledišta, a u takvom je uostalom tonu napisao i čitavo svoje djelo. Za njega su svi Iliri bili barbari i protivnici Rimljana. Neki moderni povjesničari zaključuju, čemu se i sam priklanjam, da je Demetrije bio helenizirani Ilir, s obzirom na njegovu cjelokupnu djelatnost i ulogu koju je imao u ilirskoj državi, a posebno s obzirom na karakteristike koje mu je pridao Polibije. Da je, naime, bio Grk, vjerojatno bi i Polibijevo mišljenje o njemu bilo ponešto drukčije, što se naslućuje iz ocjena pojedinih drugih osoba opisanih u njegovoj *Povijesti*. To je, dakako, tek pretpostavka koju će neki sretni arheološki nalaz, natpis ili drugi dokument možda potvrditi ili odbaciti, no za to postoji vrlo mala vjerojatnost. Činjenica je da je Demetrije Hvaranin svojom djelatnošću i sposobnošću bio ušao u sfere najviše političke igre na Sredozemlju svoga vremena, da je bio dionikom složenih i napatih odnosa između Makedonije, Rima i Kartage, želeći samo neovisnost svoje domovine. U tome ga svojstvu spominje svaka bolja povijest antičkoga svijeta njegova vremena. Demetrije je svoje ime i ime svoga otoka, zahvaljujući povijesnoj ulozi koju je odigrao, upisao u brojne tekstove uglednih antičkih i kasnijih auktora, od Polibija do Strabona i Livija, od Apijana do Diona Kasija, Zonare i drugih.

Nakon Demetrijeva poraza *Pharos* se s vremenom oporavio i ušao u izravne veze s Rimom. Sve što se kasnije na otoku događalo nije se posebno odrazilo u pisanim vrelima, pa naše spoznaje u tome smislu temeljimo na arheološkim spomenicima, rijetkim natpisima i osobito numizmatičkim nalazima. Veze s Italijom i Italcima jačaju, što je logična posljedica zbivanja i u Iliriku i u užoj Grčkoj koju je konzul Tit Kvinkije Flaminin 196. pr. Kr. na istnijskim igrama u Korintu proglasio "slobodnom", dakako prema rimskom shvaćanju te riječi. Ako, dakle, sagledamo u cjelini Demetrijevu povijesnu djelatnost u okvirima silnica zbivanja u kojima je sudjelovao ili ih je i sam stvarao, onda je njegova borba za vlastite interese i za interese svoje dinasteje bila, u krajnjoj liniji, i borba za očuvanje

helenstva na istočnoj obali Jadrana. U toj je borbi on tražio saveznike gdje ih je mogao naći i od kojih je mogao dobiti neku pomoć, a to je tada poglavito bila makedonska država kao ključni čimbenik u tome dijelu Sredozemlja. Njegov poraz u toj borbi rezultat je odnosa snaga koje će od Rima uskoro načiniti vodeću silu na Mediteranu. Upravo je taj uspon Rima fascinirao Polibija i potaknuo ga da ga opiše i sebi i drugima objasni u svojoj *Povijesti*. Demetrije je, tijekom zbivanja s kraja 3. st. pr. Kr., bio čimbenikom koji je nakon kraćeg savezništva s Rimom počeo smetati rimskoj politici i njenim ciljevima na Jadranu. Polibijev negativni stav prema Demetriju temelji se na njegovu prorimskom stajalištu. S naše pak točke gledišta, Demetrije je bio velik i vješt borac za slobodu svojeg *Pharosa* i svoje dinasteje u kojoj su zajednički živjeli Iliri i Heleni. U neravnopravnoj borbi i novim povijesnim odnosima izgubio je i nestao s povijesne scene, ali u našem sjećanju trajno živi kao borac za slobodu naše obale u to daleko antičko doba, te nam je po tome blizak i danas, nakon dvadeset i dva stoljeća.

Grčki jezik i grčka kultura živjeli su i dalje na otoku Hvaru i u rimsko doba, o čemu svjedoče poneki natpis i tradicionalni kultovi. Te su komponente možda nešto izrazitije na otoku Visu i u području Tragurija, Epetija i Salone, bivših isejskih posjeda. Grčki se jezik u ovome području održao sve do kasne antike, osobito u Saloni, cvatućem lučkom gradu i glavnom središtu velike rimske provincije Dalmacije. U korpusu salonitanskih ranokršćanskih natpisa iz 5.-7. st. više je od stotinu onih pisanih grčkim jezikom. U sutonu antike, osobito u vrijeme velikog cara Justinijana (525.-565.), jadranska obala doživljava svojevrsan procvat, usprkos gotskoj prisutnosti na kopnu. Grade se raskošne bazilike u Saloni i drugdje duž obale, ali u unutrašnjosti. Radi sigurnosti plovidbe, a s obzirom na to da su kopno ugrožavali Goti, Justinijan je na otocima duž obale sagradio sustav utvrda za nadzor i osiguravanje plovidbe od Epidaura (Cavtata) na jugu do Istre, Akvileje i Ravenne na sjeveru. Bio je to posljednji proplamsaj antičke civilizacije pred rastućom navalom mladih naroda koji će udariti temelje današnjoj Europi.

Veze između grčkih krajeva i današnje hrvatske obale stare su, kako vidjesmo, već tisućljećima. Počevši već u mlađe kameno doba (neolitik), one se nastavljaju i u kasnijim razdobljima. Najnovija otkrića svjedoče o plovidbama mikenskih moreplovaca "jantarskim putem" duž istočne obale Jadrana prema Istri, sjevernoj Italiji i ušću rijeke Pada. Potom su uslijedile aktivnosti i plovidbe Korinćana, Korkirejaca s Krfa i Atenjana koji nisu izravno naselili našu obalu, ali su svojom trgovačkom prisutnošću ostavili dovoljno arheoloških potvrda, posebice keramičkih vaza. Mnogobrojne mitološke predaje učinile su i jadranske obale sastavnim dijelom imaginacije helenskih pjesnika i povjesničara, a rano zanimanje susrećemo i kod prvih logografa i geografa. Iz tih (najčešće oskudnih) podataka koji su stigli do nas možemo stvoriti sliku o mnogo boljem poznavanju naših krajeva u grčkoj pisanoj tradiciji koja je, nažalost, većim dijelom izgubljena. Ponegdje nam pomažu arheološki nalazi pa se nadamo da će buduća istraživanja pojedinih lokaliteta tu sliku još bolje upotpuniti.

Kolonizatorska djelatnost Dionizija Sirakužanina, najmoćnijeg vladara svoga vremena na Sredozemlju, uvela je neke dijelove naše obale izravno u grčki svijet. Po grčkim urbanističkim načelima osnivaju se gradovi *Issa*, *Pharos*, *Tragurion* i *Epetion* i grčka civilizacija prožima to područje, zračeći svoj plodotvorni utjecaj na ilirsku obalu i dijelove njene unutrašnjosti. Umjetnička ostvarenja nekih ilirskih skupina, kao što su primjerice japodske urne, venetsko-ilirske situle, poznati reljefi i skulpture iz histarskog središta Nezakcija (Vizače kod Pule), pod izravnim su utjecajem grčke arhajske umjetnosti. Dolazak Grka na otoke Vis i Hvar označio je početak pisane povijesti istočne obale Jadrana. Grčki su natpisi, naime, najstariji tragovi pismenosti na području današnje Hrvatske. Novčano gospodarstvo i naprednija poljoprivreda i pomorstvo ostavili su trajnih tragova u našoj kulturi i povijesti. Jedinствена očuvana *chora*, pravilni katastar zemljišne podjele u ravnici između Staroga Grada (*Pharos*) i Vrboske na Hvaru, jedan od najbolje očuvanih spomenika grčke civilizacije u cjelini, predstavlja spomenik eunomiji i eukosmiji, odnosno smislu za red i zakonitost u ljudskoj zajednici koji su njegovali antički Grci.

Sve su to trajni i neizbrisivi tragovi jedne visoke i rafinirane civilizacije koja je duboko urasla i u kasnija stoljeća obilježena rimskom vladavinom. Hrvati su, zaposjevši nakon propasti antičkoga svijeta istočnu jadransku obalu, nekadašnji Ilirik i provinciju Dalmaciju, nakon početnog prilagođavanja novoj sredini koja je, izuzev nekoliko primorskih gradova poput Dubrovnika, Zadra, Splita, Pule i Poreča, bila prilično opustošena ranijim razaranjima i provalama Gota i Avara, postupno prihvatili to nasljeđe i ugradili ga u svoju mladu i izvornu kulturu, oplodivši njime svoje europske i kršćanske korijene kao narod izrazito sredozemne i srednjoeuropske uljudbe, što su ostali i do danas. Hrvati su toga nasljeđa bili svjesni i njime su se ponosili već u počecima svog srednjovjekovnog društvenog ustroja, što se ogleda u bogatstvu natpisne i pismene ostavštine, hrvatske, latinske i bizantske, na raskrižju istoka i zapada. Rani hrvatski humanisti, poput velikog Marka Marulića Splitsanina (1450.-1524.) i drugih, proučavali su to nasljeđe i na njemu temeljili svoje stvaralaštvo, sudjelujući ravnopravno u humanizmu Europe svoga vremena. Marulić u Saloni prikuplja antičke natpise, proučava ih i čuva. On stoji na čelu niza zaslužnih hrvatskih povjesničara i arheologa koji su svoj život posvetili proučavanju antičke, posebice grčke kulture i civilizacije, sve do naših dana, davši tim proučavanjima znatan prilog trajne vrijednosti.

Summary

The Ancient Greeks on the eastern (Croatian) Adriatic Coast

The Adriatic sea is a large bay of the Mediterranean, presenting the shortest way from the Mediterranean to the Central Europe, as transpires from the records of the oldest known navigations. As the west Adriatic coast lacks islands and good harbours (cf. Livius' expression: *importuosa litora Italiae* (X.2,4)), the ancient navigators in many cases preferred the eastern coast with its more than a thousand islands and islets. With many bays and harbours protected from dangerous winds like the bora from the northeast, the tramontane from the north-west and the south wind (Croat. jugo), the eastern route was far more secure for the sailing, but was by no means free of danger. Those winds, especially the first two, often blow during an abrupt weather change, and many ancient ships found their end on the various points of this route as attested by numerous ancient shipwrecks. Also, many contemporary smaller boats often experience the same danger.

The relations of the eastern Adriatic coast with Greece and other seaside regions started in prehistory. The neolithic *impresso cardium* and painted pottery from the caves like Grapčeva špilja (the Grabak's cave), Markova špilja (the Marko's cave) on the island of Hvar, the Gudnja cave on the Pelješac peninsula, the Rača cave on the island of Lastovo, as well as from the neolithic sites on the mainland (Danilo by Šibenik and Lisičići by Konjic in the Neretva river valley) show the connections with the neolithic cultures and sites of Dimini-Sesklo and Elateia in Thessaly, dating from the 6000-3000 B. C. The oldest drawing of a boat so far, dated around 3500 B. C., was scratched on a piece of pottery from the Grapčeva špilja. The island of Hvar is situated in the central part of the eastern Adriatic coast, on the ancient maritime route, which attracted many boats to stop in its bays. The water springs and fertile land with pastures attracted the early neolithic inhabitants to settle on the island. They developed, by way of sea, the relations with the opposite coast of Italy, as well as with the distant areas of Greece and the eastern Mediterranean, as is attested by pottery finds from various sites.

Maritime relations and seafaring continued in the Bronze and Iron Ages. The Bronze Age contacts are confirmed by the precious finds of a golden dagger of Kumasa type (Crete) and several rings from the Syrian area. These finds were recovered from a grave dug in an earthen barrow near the town of Tivat at the Boka Kotorska bay and are dated to 2000-1600 B. C. From the Iron Age Mycenaean period several shards of Mycenaean pottery were found in 1997 at the village of Škrip, one of the oldest settlements on the island of Brač. Another piece of such pottery was found in the 2002 excavations of the Monkodonja hill-fort near the town of Rovinj on the west coast of Istria. These finds should be connected with the prehistoric amber route which started from the mouths of the Po and Soča rivers and preceded along the eastern Adriatic coast and islands. Navigation along this route is confirmed by the Bronze Age shipwreck found in 1982 near the cape Ulu Burun east of the town of Kash in south-western

Turkey. An abundance of rich artefacts from this site were accompanied by pieces of Baltic amber, proved as such by the chemical analysis. The ship sunk, according to the undersea explorer George Bass, between 1600 and 1300 B. C. Amber artefacts were found in several necropolises in Croatia, situated in the Lika region, in the coastal town of Nin and in western Bosnia. The beautiful myth about the death of Phaethon, the son of Helios, happened at the mouth of the Eridanus river (Padus), where Zeus hurled Phaethon with a thunderbolt. His sisters Heliades wept so much over him that their tears turned into amber. With this beautiful myth the Greeks explained the northern origin of amber. The native peoples of the area used to collect amber and brought it to Greece, as was noted by Aristoteles, Pliny the Elder and other classical authors. The amber route was connected with the group of northern Adriatic islands called the Electrides in the antiquity. These were the islands of Krk, Lošinj and Cres, which were also home to the myth of Medea and Jason. Medea killed her brother Apsyrtus there, hence the ancient name of the island Apsorus, present-day Osor.

Some other myths were located along the east Adriatic coast, on account of its being the sailing route of the Argonauts in their travelling along the Adriatic islands toward the region of Venetia in northern Italy. The so-called *nostoi*, the returnees from the Trojan war, like Antenor and Diomedes, were also connected with the east Adriatic. In the antiquity there was the *promunturium Diomedis*, the present-day cape Ploča on the ancient Hyllic peninsula between the city of Tragurium (Trogir) and the village of Rogoznica west of Trogir. This part of the coast is open to the sea and, unlike its other portions, unprotected by the islands. It was therefore very dangerous for the ships, which were often prevented by the strong Adriatic winds from sailing through it. In 1996-1997 the Croatian archaeologists excavated the foundations of an ancient sanctuary with many shards of pottery from the 5th to the 1st century B. C. On some pieces there was a graffito dedication to Diomedes. Various Greek and other coins from the Mediterranean confirm the importance of this sanctuary for the ancient navigators. According to some opinions, it was the Rhodians who spread the cult of the Greek hero Diomedes in the Adriatic. The interest of the Rhodians for the Adriatic is mentioned by Strabo (XIV.2,10 /654/), who notes that the Rhodians sailed far away to the west even before the first Olympiad, reaching the Iberian peninsula and founding new settlements. They only followed the ancient Mycenaean sea routes, leaving thereby traces in ancient mythological traditions. The relics of these traditions can further be discerned in the myth of Antenor, who also sailed along the eastern Adriatic coast and, before proceeding to Padua, founded a settlement on the island of Corcyra Melaina. He travelled, as is written in an ancient source, *per regna Liburnorum* – “through the kingdoms of the Liburnians”. According to some opinions, the Liburnians held supremacy over the large part of the Adriatic sea from the 10th to the 7th century B. C. As they had a special position among the Illyrian tribes, it has been supposed that they arrived from the east, possibly after the invasions of “the Peoples of the Sea” on Egypt in the 13th century B. C. There are some onomastic and toponymic resemblances between certain

regions in Asia Minor and Liburnia, as well as in social structure between e. g. Lycia and Liburnia. The sumerologist B. Landsberger found in a cuneiform text on a tablet the name *Liburna*, denoting a Sumerian or Asia Minor town.

According to Herodotus (I.163,1), the Phocaeans were the first of the Greeks who performed long voyages to Iberia, where they knew even the mythic town of Tartessos. They were also acquainted with the Adriatic (Adriatic) and Tyrrhenia. But their presence in the Adriatic was short and they turned toward the west seeking tin which they found in the Iberian peninsula. Ancient names of some Adriatic islands like the Celadussae, the present-day Kornati islands off the coastal town of Šibenik, Elaphussa which is usually identified with the island of Brač, and finally Melitussa, possibly the island of Melite (Mljet), are all seen as the relics of the Phocaeans' stay in the Adriatic. The name Pithecussae, the present-day Balearic islands, once dominated by the Phocaeans, confirm the above interpretations of some Croatian islands' names. There are also archaeological finds which further corroborate the Phocaeans' presence in these distant parts.

Unlike the ephemeral appearance of the Phocaeans, the position of the Corinthians was firmly established at the entrance to the Ionic and Adriatic seas already in the time of their first colonizing efforts towards west, i. e. on Sicily. In 735 B. C. they won the island of Corcyra (Corfu) from the Liburnians. In 627 B. C. they founded the settlement of Dyrrhachium – Epidamnos (Dürres) on the opposite Illyrian coast, and in 588 B. C., together with the Corcyreans, they conquered Apollonia (Požani). The main function of these poleis was the exploitation of the silver mines in the interior, especially around the town of Damastion of the unknown location, possibly somewhere in present-day western Macedonia, between the towns of Ohrid and Debar. Their merchant interest led them to the hinterland of the Adriatic, as is proved by the finds of Proto-Corinthian and Corinthian pottery on the islands of Vis and Korčula, as well as in some mainland sites like Salona, Jadera (Zadar), Aenona (Nin), Nesactium in Istria, Ošanići near Stolac in Hercegovina, Naron (Vid by Metković) and Tivat in Kotor Bay. They were in search for the plant *iris illyrica* (*Gentiana*), needed for the well known production of perfumes and medicaments. *Iris illyrica* from the estuary of the Naron (Neretva) river was known for its quality, which, according to Theophrastus (*Hist. plantarum*, IV.5,2) was better than in other places. The same claim is found in Pliny the Elder (*Nat. hist.*, XXI.40) and in some other classical authors. The importance of the eastern Adriatic commerce for the Corinthians is proved by their founding of a colony on the island of Corcyra Melaina (Korčula – to be differed from the better known southern Corcyra/Corfu). Melaina was covered with dense forests of pine trees and evergreen Mediterranean bushes, and with its beautiful dark green colours it appeared as generally dark to the navigators.

In the beginning of the 6th century B. C. the Corinthians and their allies and kinship on Corcyra fought with the tyrant Periander. The latter took hostages three hundred Corcyrean boys from the noblest families of the island and sent them as a plunder to the Lydian king

Alyates to be castrated and put in his harem (Herodotus, III.49). The Cnidians and Samians, however, saved the children and returned them to Corcyra. In gratitude for this noble deed the Corcyreans conceded the Cnidians the possibility to settle on Corcyra Melaina, probably around 580 B. C. The site of the Cnidian colony is still a disputed issue. Of several possibilities the most plausible one is that the settlement was on the site of the present-day town of Korčula, which has a good control of the intense sea traffic running across the channel between the island of Korčula and the Pelješac peninsula. The later destiny of this settlement is not known either. It was probably destroyed in the period of the Peloponnesian wars when its inhabitants were left without the protection of their compatriots from the south, enabling the local Illyrians to win the place.

According to some authors the Cnidian settlement on Corcyra Melaina should be identified with the city of Heraclea, mentioned by Pseudo Scylax (c. 25) in the last third of the 4th century B. C. In his description of the Hyllic peninsula he states that there is 'Ἡρακλεία καὶ λιμνὴ (Heraclea and a harbour) and from the Hyllic peninsula one has to sail in a straight line. Authors have looked for the Heraclea in question at the various sites from Corfu to Rogoznica on the above-mentioned peninsula. In one of my articles I proposed that the site of Heraclea was on the island of Hvar, which has yielded coins with a legend HPA, HPAK, HPAKA and HPAKAE respectively. These coins are contemporary with Pseudo Scylax's manual. They bear the head of Heracles on the obverse and on the reverse his bow and club. The majority of the around 160 preserved pieces was found on the island of Hvar, more precisely at the town of Hvar. As these coins and the note of Pseudo Scylax are contemporary, it is logical to look for the site of Heraclea on this island. The situation for the Greeks in this part of the Adriatic worsened after the fall of the Syracusean power and the expulsion of Dionysius the Younger by Timoleon in 344 B. C. After being left without the protection of Syracuse, the poleis of Pharos and Issa were exposed to the rising power of the Illyrian Ardiaeans. In a new situation it is possible that some local Greeks, together with the native Illyrians, gave the name Heraclea to the settlement in the harbour of Hvar, benefiting from its maritime and traffic advantage, as is suggested by Pseudo Scylax's data from his practical manual of navigation. In all periods namely this harbour was an obligatory stop for nearly every ship passing along the southern side of the island, this being the best route toward southeast. The coins of Heraclea over-struck those of Pharos and Issa, as well as some other coins from the same period, bearing the legends ΔΙΜ and the name of the otherwise unknown ruler or a mythical personality of Ionios respectively. All these emissions are dated to the last three decades of the 4th century B. C. The troubled period in these regions resulted in various alliances and dispositions of once privileged Greek communities under the protection of Syracuse. These coins show that on the island of Hvar there was an organized settlement with the name of Heraclea which minted its own coins, most probably in the present-day harbour of Hvar. Its power over the island lasted for three or four decades, a historical fact confirmed by the coins and the men-

tion by Pseudo Scylax, who expressly stated that there was Heraclea and a harbour. On this island Stephanus Byzantius mentions an otherwise unknown settlement of Anchiale, dating possibly from the archaic Greek period. In this region Polybius mentions Nutria of an also unknown position and destiny – some seek it in the estuary of the Naron river and identify it with Narona, the Illyro-Greek emporium near the present-day village of Vid in the vicinity of the harbour of Metković. The central Adriatic islands and their poleis were connected with this important trading place, which also developed an intensive exchange of goods with the Illyrian interior. The Illyrian chieftains were known for their love of the wine, and the vineyards on Issa and Pharos could well satisfy their inclinations. A fairly large amount of wine amphoras and other finds have been found on the site of Ošanići northeast of Narona, the find-spot of an Illyro-Hellenistic city, the centre of the tribe Daorsoi, featuring today impressive megalithic walls. The Daorsoi were able to build such a city thanks to their position as the commercial mediators on the ancient route toward interior of Illyricum through the valley of Naron (Neretva river). They were economically strong and as a tribe minted their own coins in the 2nd and 1st centuries B. C., with the head of Hermes on the obverse and a merchant ship on the reverse, and with the legend ΔΑΟΡΣΩΝ. The city was destroyed by the belligerent Delmatae in the middle of the 1st century B. C.

Generally speaking, there are two phases in the Greek knowledge of and presence in the eastern Adriatic. Up to the 4th century B. C. there were various approaches and navigations but without the lasting presence of such groups as the Rhodians, Phocaeans and Corinthians. According to the archaeological finds their presence was mainly sporadic and commercial. The real and continuous Greek presence in the eastern Adriatic was the result of the imperial policy of Dionysius the Elder, the tyrant of Syracuse whose strategic plans for the domination over the Adriatic needed the controlling points in this sea. At the beginning of the 4th century B. C. he colonized both the island of Issa (Vis) in the important strategic position in the central part of the Adriatic and the settlements in Ancona, Numana and Adria on the west Italic coast. His naval power kept the peace and enabled safe navigation along the sea routes, preventing projected piratical activities. Several years later in the 99th Olympiad, in 385/384 B. C. as recorded by Diodorus the Sicilian (XV.13,1; XV.14,2), he helped the colonists from the Aegean island of Paros to settle on the island of Pharos. The next year a conflict between the natives and the Greek colonists arose. The Illyrians invited their fellow countrymen from the opposite mainland, and they arrived in a great number, killing many of the settlers. The Pharosians asked help from the Dionysius' governor in Lissus, who came with the triremes and defeated the Illyrians. As Lissus was at least a three-to-four-day sail distant from Pharos, the well known Croatian historian Ioannes Lucius (Ivan Lucić) in his book *De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*, Amstelodami 1666, corrected Diodorus' text by replacing *Lissus* with *Issa*. Although the opinions on this issue remain divided, the majority of the Croatian historians think that this correction is logical because Issa was the naval base of Dionysius' navy and

only a couple of hours of sailing or rowing away from Pharos. The archaeological explorations at Lissus have not yielded any Greek remains from the time of Dionysius or later. Furthermore, it should be noted that the harbour of Lissus is shallow and not adequate for the navy. For all these reasons we have to agree with the conclusion of the sagacious Lucić of three and a half centuries ago.

The strategic position of Issa and the economic situation of the island made this polis the predominant force in the region during the 4th and 3rd centuries B. C. Its fertile valleys with good quality soil which kept well the humidity were most favourable for the growing of vineyards. So the polis became a well known exporter of the wine and other Mediterranean products to the Illyrian interior and to other markets. The shipwrecks with large cargoes of amphoras in the sea around the island confirm this trade. A new and interesting discovery has prompted the author of this article to establish the fact of the original Greek cadastre of Issa, still preserved in the Dračevo polje. This discovery was published in 1997 and 2002 (see Bibliography). The traces of the land division, preserved in an ancient drawing, once existed also in the neighbouring Velo polje. But these remains were destroyed in World War II by the airfield built by the Angloamericans in 1944. The strategic position of Issa was based on its distance from the Illyrian mainland, which made the island more secure from the Illyrian threats than e. g. Pharos. Moreover, Issa developed a navy which controlled the surrounding sea. As the economic and strategic position of the polis was well established, in the 4th century B. C. Issa founded a new settlement at present-day Lumbarda in the eastern part of the island of Corcyra Melaina (Korčula). An important inscription found in Lumbarda in 1877 describes the procedure of this establishment. The contract was made by the Issaeans and the local Illyrian landlords Pyllus and his son Dazos. The land, divided among the colonists, features a regular size of the lots. The names of 200 settlers are inscribed in the three Dorian phylai: the Dymanes, Hylleis and Pamphyloi. The reduced plain of Lumbarda comprises soil of the best quality for the vineyards and vegetables and a surrounding, more craggy area was good for olive trees, so overall the settlers enjoyed good economic conditions. The strategic aim of the settlement in question was to control the channel between Corcyra and the neighbouring Pelješac peninsula, less than a mile wide, which held the majority of the sea traffic in this area. Later in the 3rd century B. C., after the arrival of the Romans to the eastern Adriatic coast and after their defeat of Demetrius of Pharos in 219 B. C., the Issaeans founded two settlements on the mainland: Tragurium (Trogir) on the western side of the Manios bay and Epetium (Stobreč) in its eastern end, about 50 km east of the former. This was possible because Issa was a Roman ally in the operations against the Illyrian queen Teuta in 229 B. C., whose ships have blockaded the island and laid siege on it. It should be noted that the harbour of Issa was and is one of the largest and best protected from the winds among all of the Dalmatian islands' harbours. It can possibly be compared with the large bays of Vela Luka in the western part of the island of Korčula and that of Stari Grad (Pharos). But unlike Issa, the

latter bays were not situated on the main routes of navigation. Similar is a position of the neighbouring port of Hvar, which is protected from the southern and northern winds by the islets in the south and the hills in the north. This harbour is one of the most frequented in this part of the Adriatic. Such favourable maritime conditions strongly influenced the history of both harbours and the islands from time immemorial and especially in the antiquity, as is confirmed by many written and archaeological sources. Recent small-scale excavations give the reason to suppose the existence of a pre-Greek settlement in the eastern part of old town of Vis, around the church. The hill-fort Talež on the southern coast of the island was the starting point for the maritime communications with the coast of Italy. Traces of metallurgical activities were found there. The rich archaeological finds from Issa (local and imported Gnathia pottery, jewellery, statues, inscriptions) are mainly kept in the museums of Split, Zagreb and Vienna. The new finds from the excavations of the necropolis in 1976-1980 are displayed in the local museum, which also keeps many amphoras from the shipwrecks around the island. The silver and bronze coins of Issa were minted in imitation of the Syracusean models. Very interesting is an emission of the coins with the legend IONIOΣ, on whose identity the opinions are divided: a historical personality before the arrival of the Greeks or some of the mythical figures from the island's lore? An inscription found in the town names the island as the Ἰονίου νῆσος – the Ionios' island. The polis had a democratic constitution and several inscriptions record the state officials. For more than three centuries Issa played an important role in this region as a strong outpost of the Hellenic world in the Adriatic. After the arrival of the Romans its transformation in the Roman city began, to be finished by the losing of its autonomy in 46 B. C. because it sided with Pompeius instead of the winner Caesar. Once flourishing polis preserved its economic position but now as an *oppidum civium Romanorum* – a city of Roman citizens (Caes., *Bell. Alex.*, 42-47; Plin., *Nat. hist.*, III.151).

The situation of the neighbouring island of Hvar and its polis of Pharos was in many aspects different because of the threatening proximity of the Illyrian mainland. Soon after the arrival of the settlers from Paros to Pharos there occurred in 384. B. C. a battle between the native islanders who invited their compatriots from the mainland, and the colonists. The local people lost this battle because the colonists were helped by Dionysius' triremes. This is the first historically known sea battle in the eastern Adriatic. The oldest preserved Greek inscription in Croatia, found at Stari Grad (Pharos) in the 19th century, probably commemorates this victory. Its text reads: *The Pharians from the Iadasinoi and their allies the arms ...* The last line is erased, but it probably contained the expression "have taken" or "captured" or "dedicated in the city temple". Some authors claim that the Iadasinoi were an Illyrian tribe who dwelt on the neighbouring mainland around the later city of Salona. There is also a suggestion that they were the Liburnians from their main centre of Iader, who in those times were the leaders of the anti-Greek coalition in the mid-eastern Adriatic.

As Diodorus the Sicilian gives the date of the founding of Pharos by the Parians, we are in a position better to understand its chronology and development. The colonists, probably a

couple of hundreds of them with the families, after defeating the native inhabitants established some sort of a co-existence with them. They built 3 metres wide megalithic city walls which closed the settlement area of about 200 x 150 m. Parts of the settlement were left outside these walls. The excavations in the recent years have discovered the burnt remains of a pre-Greek settlement which was, it seems, destroyed before the arrival of the Parians. Pottery from the 5th century B. C., together with coarse local shards, attest to this settlement's relations with the Greeks even before the founding of Pharos. Curiously, this was a harbour settlement whose inhabitants were protected by the system of the hill-forts to the north and to the south of the harbour. Especially interesting is the hill-fort Gračišće (the Castle hill) at the entrance of the large and elongated bay of Pharos. Its Croatian name means "a fortified place on the hill". There is a large stone defence wall on the western slope of the hill. Interestingly, a small inlet on the eastern side of the hill is called Lampésa and the top of the hill is called Lômpić. These are two of the total of six or seven toponyms of the Greek origin preserved on the island, which was otherwise Croatized early in the 7th century. The name means "the torch" or "the lamp" and can be understood as connoting fire signals sent from this guardian hill-fort to the about six-kilometres distant settlement at the bottom of the 2.5 kilometre-wide bay.

The territory of the polis of Pharos included a large plain to the east of the town, comprising about 10 km in east-west and 2 km in north-south direction. This fertile valley is the largest such plain on the Dalmatian islands and was probably the main reason for the settling of the Parians in this area. Anyway, they were better positioned here than on the island of their origin. The Hvar plain is very favourable for the growing of vineyards, olive trees, grain, figs and other farming plants. At some point after the arrival of the settlers, the polis divided the plain in the regular lots of land measuring 1 x 5 stadia, i. e. 180 x 900 m. I have established the existence of the original Greek cadastre (*chora*) of this site in 1977. It was the most impressive undertaking of the Greek community in Pharos, compared even with the present-day possibilities and technology, as the air photography confirms. Even today it is one of the best preserved ancient Greek cadastre grids or *choras* in all of the Mediterranean (some of them survive from Crimea to Greece, as well as in southern Italy and Sicily).

With a well developed agricultural production, especially of wine, the polis of Pharos exported its products to the Illyrian mainland. The finds of its coins, as well as the shards of amphoras with a graffito name of Pharos incised, found at the Illyrian centre of Ošanići east of the Naron river valley, confirm this trade. They also exported salt for the flocks and for the conservation of meat. The bay of Stari Grad is further well known for fishing, which was another good source of nourishment for the population.

The polis of Pharos had a democratic constitution and minted its own silver and bronze coins. The older emissions had Dionysus' head on the obverse and a goat on the reverse, and the younger ones featured the same obverse, but had the god's favourite cup, the cantharos,

on the reverse, as a reflection of the development of the polis' economy. The life of the polis developed peacefully during the Syracusean domination. The growing power of the state of the Ardiaei on the mainland threatened the island. The difficult situation is documented in a damaged inscription from the end of the 3rd century B. C., relating that Pharos was to send the envoys to the metropolis of Paros, asking for help in such circumstances. In this period the island was the domain of Demetrius of Pharos, the important personality in the Illyrian state during the reign of the queen Teuta, whose counsellor he was. After the fall of Teuta in 229 B. C. he became a Roman client, but when he broke the agreement with the Romans they defeated him and destroyed the walls of Pharos in 219 B. C. Demetrius found asylum with the Macedonian king Phillip V and as his diplomat was included in the big strategic and political game between Macedonia, Rome and Hannibal. He died in Phillip's siege of Messene in 213 B. C.

The above mentioned inscription records that the Roman senate decreed the friendship and the alliance to Pharos (συμμαχίαν καὶ τὴν φιλίαν) and returned to them the laws of their forefathers and the lands which had previously been taken from them. So they became the clients of Rome. The Republican Roman coins found on the island after the fall of Demetrius confirm the arrival of the Roman traders – *negotiatores* and *publicani*. Of the 2nd century B. C. coins important are those of the otherwise unknown ruler Ballaios from the time after the fall of the Illyrian state and its last king Genthius in 167 B. C. Finds of his coins at various sites in Italy reveal this king's status of a Roman client. On the emission of his coins in Risinium in the Bay of Kotor he bears the title *basileus* – the king. Like Issa, Pharos became Roman municipium in the second half of the 1st century B. C., in the time of Caesar or Octavianus. But the elements of its Greek language and civilization survived to the end of the antiquity in the eastern Adriatic.

Translation: Marin Zaninović

IZABRANA LITERATURA

- M. Abramić Arheološka istraživanja grčke kolonije Isse na otoku Visu, Ljetopis JAZU, 55, Zagreb, 1949., 9-15.
- G. Alföldy Bevölkerung und Gesellschaft in der römischen Provinz Dalmatien, Budapest, 1965.
- Š. Batović Contribution aux études de la céramique corinthienne sur la côte orientale de l'Adriatique, VAHD, 77, 1984., 37-62.
- R. L. Beaumont Greek Influence in the Adriatic before the Fourth Century B. C., Journal of Hellenic Studies, 61, London, 1936., 159-204.
- J. Bérard La colonisation grecque de l'Italie méridionale et de la Sicile dans l'antiquité. L'histoire et la légende, Presses Universit. de

- France, Paris, 1957. Italian translation: J. Bérard, *La magna Grecia, Storia delle colonie greche dell'Italia meridionale*, Einaudi, Torino, 1963.
- J. Bintliff – V. Gaffney
The Ager Pharensis – Hvar Project 1987, BAR, IS 431, Oxford, 1988., 151-175.
- M. Bonačić Mandinić
Novac Herakleje u Arheološkome muzeju u Splitu, VAHD, 81, 1988., 65-80.
- L. Braccesi
Grecità Adriatica, Bologna, 1979.²
- J. Brunšmid
Die Inschriften und Münzen der griechischen Städte Dalmaniens, Wien, 1898. Edizione anastatica: Aldo Ausilio editore in Padova, 1979. Croatian translation edited by Književni krug, Split, 1998.
- F. Bulić
Razvoj arheoloških istraživanja i nauka u Dalmaciji kroz zadnji milenij, Zbornik Matice hrvatske o tisućoj godišnjici Hrvatskoga kraljevstva, Zagreb, 1925., 95-246.
- N. Cambi
Trogir u antici, Mogućnosti, 10-11, Split, 1980., 950-963.
- N. Cambi (ed.)
Antička Salona, Književni krug, Split, 1991.
- N. Cambi
Antika, Povijest umjetnosti u Hrvatskoj, knjiga druga, Naklada Ljevak, Zagreb, 2002.
- N. Cambi – S. Čače – B. Kirigin (eds.)
Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana / Greek Influence along the East Adriatic Coast, Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog od 24. do 26. rujna 1998. godine u Splitu / Proceedings of the International Conference held in Split from September 24th to 26th 1998, Književni krug, Split, 2002.
- A. Coppola
Demetrio di Faro, L'Erma di Bretschneider, Roma, 1993.
- S. Čače
Prilozi raspravi o osnivanju grčkih naseobina na Jadranu u 4. stoljeću pr. Kr., RFFZd, 33, 1994., 35-54.
- S. Čače
Manijski zaljev, Jadastini i Salona, VAHD, 90-91, 1999., 57-87.
- Z. Dukat – I. Mirnik
Pre-Roman Coinage on the Territory of Modern Yugoslavia, Bulletin of the Institute of Archaeology, 13, London, 1976., 175-210.
- V. Gaffney – B. Kirigin et al.
Projekt jadranski otoci – Adriatic Islands Project, Otok Hvar, BAR, IS 660, Oxford, 1997.
- B. Gabričević
Antički spomenici otoka Visa, Viški spomenici, Split, 1968., 5-60.
- B. Gabričević
Pristupna razmatranja o urbanizmu grčkih naseobina na istočnoj obali Jadrana, VAHD, 68, 1973., 147-170.
- J. Jeličić Radonić et al.
Pharos – Antički Stari Grad, Katalog izložbe, Zagreb, 1995.
- J. Jeličić Radonić
Pharos – cittàntica. Nuove scoperte archeologiche dalla Faros greca ed ellenistica, u: N. Cambi – S. Čače – B. Kirigin (eds.), 221-239.
- R. Katičić
Mythologicum Illyricum, Zagreb, 1995.

- B. Kirigin The Greeks in Central Dalmatia: Some New Evidences, Greek Colonists and Native Population, Proceedings of the First Australian Congress of Classical Archaeology, Canberra – Oxford, 1990., 291-321.
- M. Kozličić Historijska geografija istočnoga Jadrana u starom vijeku, Književni krug, Split, 1990.
- M. Križman Antička svjedočanstva o Istri, Pula, 1997.²
- E. Lanzillotta *Paro dall'età arcaica all'età ellenistica*, Roma, 1987.
- P. Lisičar Crna Korkira i kolonije antičkih Grka na Jadranu – Corcyre Noire (Korkyra Melaina) et les colonies des Grecs antiques sur l'Adriatique, Skopje, 1951.
- Š. Ljubić *Faria Città Vecchia e non Lesina*, Zagreb, 1873. Drugo izdanje i hrvatski prijevod: *Faria Stari Grad a ne Hvar, Stari Grad Faros*, 1996.
- A. Mayer *Die Sprache der Illyrier*, Österr. Akad., Bd. I, Wien, 1957.; Bd. II, Wien, 1959.
- A. Mayer *Zwei Inselnamen in der Adria*, 1. Kerkyra, 2. Pharos, Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der Indogermanischen Sprachen, N. F., Bd. 70, Heft 1-2, Göttingen, 1951., 76-105.
- B. Migotti Grčko-helenistička keramika iz Staroga Grada na Hvaru, 1. dio, VAMZ, III. ser, 19, 1986., 147-178; 2. dio, VAMZ, III. ser, 22, 1989., 19-34.
- M. Mihovilović et al. Otok Hvar, Matica hrvatska, Zagreb, 1995.
- M. Nikolanci O kontroverzi Lissos – Issa, *Adriatica praehistorica et antiqua G. Novak dicata*, Zagreb, 1970., 377-384.
- M. Nikolanci Maloazijski import u istočnom Jadranu, *Jadranska obala u protohistoriji*, Zagreb, 1976., 274-286.
- M. Nikolanci O Liburnu Joniju – About the Liburnian Ionios, VAHD, 82, 1989., 13-31.
- M. Nikolanci Pharos, Pityeia – Pityussa et Anchiale dans l'Adriatique, VAHD, 82, 1989., 35-60.
- M. Nikolanci Iris Illyrica, VAHD, 82, Split, 1989., 63-79.
- M. Nikolanci Korkyra Melaina und die Halbinsel Pelješac, VAHD, 82, 1989., 81-97.
- G. Novak Kolonizatorsko djelovanje Dionizija Starijega na Jadranu – Die Kolonizatorische Tätigkeit Dionysios des Älteren in der Adria (Zusammenfassung), VHAD, n. s., 18-21 (Serta Hoffil-leriana), 1937.-1940., 111-128.
- G. Novak Prehistorijski Hvar – Grapčeva spilja / Prehistoric Hvar – The Cave of Grabak, Zagreb, 1955. Complete English Translation: 297-354, especially the chapter one: The Coast of the Eastern Adriatic until the Arrival of the Greeks at the Time of Diony-

- sius the Elder, According to the State of Science up to the Publication of these Explorations.
- G. Novak Stari Grci na Jadranskom moru – I Greci antichi nell'Adriatico, Rad JAZU, 322, Zagreb, 1961., 145-204.
- G. Novak Kolonizacija Grka na istočnoj obali Jadranskoga mora – La colonizzazione greca sulla costa orientale del mare Adriatico, VAHD, 68, 1966. (1975.), 119-126.
- G. Novak Vis od 6. stoljeća pr. n. e. do 1941. godine, Zagreb, 1961.
- G. Novak Hvar kroz stoljeća, Zagreb, 1972.²
- M. Petrić Amfore Jadrana, Split, 1989.
- N. Petrić Arheološka istraživanja otoka Hvara, Hvarski zbornik, 3, Split, 1975., 243-267.
- N. Petrić K pitanju grčkih nalaza u Jelsi, Zapisi o zavičaju, 5, Jelsa, 1978., 21-25.
- N. Petrić Prilozi poznavanju apulske geometrijske keramike na istočnom Jadranu, Diadora, 9, Zadar, 1980., 197-201.
- E. Polaschek Pharos, PWRE, 19, Stuttgart, 1938., col. 1860-1866.
- G. Protić Prahistorijski nalazi s otoka Visa, VAHD, 78, 1985., 37-44.
- I. Radić O nalazima antičkih brodskih žrtvenika, VAMZ, III. ser., 21, 1988., 35-77.
- D. Rendić-Miočević L'Adriatico e la colonizzazione greca, Preistoria dell'Emilia Romagna, 2, Bologna, 1963., 109-116.
- D. Rendić-Miočević I Greci in Dalmazia e i loro rapporti col mondo illirico, Forme e contatto, Atti del Convegno di Cortona, Pisa – Paris, 1983., 187-202.
- D. Rendić-Miočević Iliri i antički svijet – The Illyrians and the Classic World, Članci i rasprave / Collection of Papers, Književni krug, Split, 1989.
- L. Robert Inscriptions hellénistiques de Dalmatie, Hellenica, 11-12, Paris, 1960., 505-541.
- M. Sanader Issa prije Dionizija I. Sirakuškoga, u: N. Cambi – S. Čače – B. Kirigin (eds.), 311-315.
- M. Suić Istočna jadranska obala u Pseudo Skylakovom Periplusu, Rad JAZU, 306, Zagreb, 1955., 121-185.
- M. Suić Antički grad na istočnom Jadranu – La città antica sull'Adriatico orientale, Zagreb, 1976.
- M. Suić Zadar u starome vijeku, Zadar, 1981.
- P. Visonà The Škudljivac Hoard, Further Remarks, ARR, 10, 1987., 125-131.
- J. Wilkes Dalmatia, The Roman Provinces, London, 1979.
- J. Wilkes The Illyrians, Blackwell, Oxford – Cambridge, 1995.

- M. Zaninović Ilirsko pleme Delmati – The Illyrian Tribe of the Delmatae, 1. dio, GCBI, 4, 1966., 27-92; 2. dio, GCBI, 5, 1967., 5-101.
- M. Zaninović Delmatsko-grčki odnosi na Jadranu – Le relazioni greco-delmate sull'Adriatico, Jadranska obala u protohistoriji, Zagreb, 1976., 301-307.
- M. Zaninović The Princeton Encyclopaedia of Classical Sites (R. Stillwell ed.), Princeton, New Jersey, PUP, 1976.: 20 articles about the ancient sites in Illyricum: Aenona, Epidaurum, Iader, Issa, Narona, Pharos, Pola, Salona, Scardona, Siscia, Tilurium etc.
- M. Zaninović The Economy of Roman Dalmatia, Aufstieg und Niedergang der römischen Welt, II, 6, Principat, Walter de Gruyter, Berlin – New York, 1977., 767-809.
- M. Zaninović Greek Land Division at Pharos, AI, 20-21, 1980.-1981., 201-208.
- M. Zaninović Heraclea Pharia, VAMZ, 24-25, 1992., 35-48.
- M. Zaninović Pomorstvo Ardijejaca – temelj njihove moći, OA, 16, 1992., 103-115.
- M. Zaninović Tradizioni dionisiache tra Paro e Pharos, Ktema, Civilisations de l'Orient, la Grece et de Rome antiques, no. 19, Hommage a Edmond Frézouls, Strasbourg, 1994., 209-216.
- M. Zaninović Hvar od prapovijesti do dolaska Hrvata, u: M. Mihovilović (ur.), Otok Hvar, Zagreb, 1995., 139-169.
- M. Zaninović Od Helena do Hrvata, Zbornik rasprava, Zagreb, 1996.
- M. Zaninović Grčka podjela zemljišta na otoku Visu – Greek Land Division on the Island of Vis (Issa), OA, 21, 1997., 77-84.
- M. Zaninović Teritorij Pharosa, Prilozi povijesti otoka Hvara, 10, Hvar, 1997., 7-25.
- M. Zaninović Država Demetrija Hvaranina i šibensko područje – Dynasteia de Demetrio di Faro e la regione di Šibenik (Sebenico), IzdHAD, 19, 1998., 89-96.
- M. Zaninović Hvar – Otok kao zatvoreni obrambeni sustav u protohistoriji i antici, Histria antiqua, 6, Pula, 2000., 37-47.
- M. Zaninović Grčke podjele zemljišta na otocima Hvaru, Visu i Korčuli, u: N. Cambi – S. Čače – B. Kirigin (eds.), 261-285.